

NAPAD NA DUBROVNIK

IZ PERA TROJICE
ISTORIČARA
IZ ZAGREBA,
BEOGRADA
I PODGORICE

NAPAD NA DUBROVNIK

**IZ PERA TROJICE
ISTORIČARA
IZ ZAGREBA,
BEOGRADA I
PODGORICE**

Podgorica
2025.

NAPAD NA DUBROVNIK – IZ PERA TROJICE ISTORIČARA IZ ZAGREBA, BEOGRADA I PODGORICE

Izdavač

Akcija za ljudska prava

Human Rights Action (HRA)

Ulica Baku, Green level, ulaz br. 1

81 000 Podgorica, Crna Gora

Tel: 020/232 348

hra@t-com.me

www.hraction.org

Autori:

Tvrtko Jakovina

Dragan Popović

Miloš Vukanović

Urednici:

Tvrtko Jakovina

Tea Gorjanc Prelević

Lektura:

Nemanja Živaljević

Prelom i dizajn:

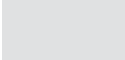
Artbuk d. o. o.

**Finansira
Evropska unija**

Istoriografski tekst je nastao u okviru projekta „Opsada Dubrovnika 1991-1992: Sjećanja na rat da se zlo ne ponovi“, koji sprovodi Akcija za ljudska prava, uz podršku Evropske unije kroz regionalni projekat „EU podrška izgradnji povjerenja na Zapadnom Balkanu“, a koji implementira Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP). Sadržaj ovog teksta je isključiva odgovornost autora teksta i Akcije za ljudska prava i ne odražava nužno stavove Evropske unije niti UNDP-a.

SADRŽAJ

Uvod.....	6
1. Jugoslovenska politička tranzicija	8
2. Raspad Jugoslavije: Uspon nacionalizma i ratni ciljevi.....	14
3. Dubrovnik pod Opsadom – pripreme za napad	21
4. Napad na Dubrovnik	25
5. Srbija uoči i tokom napada na Dubrovnik: mobilizacija, mediji i racionalizacija rata.....	28
6. Reakcije u Srbiji.....	30
7. Crna Gora uoči i tokom napada na Dubrovnik: mobilizacija, mediji i racionalizacija rata.....	34
8. Reakcije u Crnoj Gori	42

8.1. Antiratni protesti.....	43
8.2. Diplomatska aktivnost.....	44
9. Život u Dubrovniku za vrijeme opsade	46
10. Najteži dani za Dubrovnik, novembar–decembar 1991.	49
11. Posljedice rata.....	53

Uvod

Napad na Dubrovnik 1991. godine jedna je od najmračnijih epizoda iz ratova devedesetih.

Grad bez vojnog značaja, ali neprocjenjive kulturne i simboličke vrijednosti, postao je meta Jugoslovenske narodne armije (JNA) pod kontrolom Srbije i Crne Gore.

Opsada je počela 1. oktobra 1991. i trajala je do kraja maja 1992. godine. Za to vrijeme stradalo je 116 civila, 194 hrvatskih branilaca i 165 vojnika JNA iz Crne Gore, 443 osobe su zatočene u logorima Morinj i Bileća u nečovječnim uslovima, prognano je 33.000 ljudi, uništeno više od 2000 stambenih objekata, a sistematski su opljačkana privatna i javna dobra. Dubrovnik je bez struje i vode bio 138 dana, u pomorskoj i vazdušnoj blokadi.

Na međunarodnoj sceni, napad na Dubrovnik je ocijenjen kao sukob civilizacije i varvarstva.

Tekst trojice historičara iz Zagreba, Beograda i Podgorice ukazuje na mehanizam nacionalizma, propagande i političke manipulacije koji je doveo do agresije JNA.

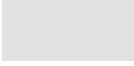
U tekstu su istaknuti i antiratni protesti u Srbiji i Crnoj Gori, kao historijski važni manjinski glasovi, kao i to da je otpor mobilizaciji ograničio zloupotrebu JNA.

Ipak, posljedice su bile teške: razaranje kulturne baštine, smrt i civila i vojnika, međunarodna izolacija i sankcije protiv Srbije i Crne Gore. Iako je Haški tribunal osudio dvojicu komandanata, mnogi zločini počinjeni na dubrovačkom ratištu i dalje nisu kažnjeni.

Pozivamo vas da pročitate tekst o napadu na Dubrovnik, koji je historijska analiza, ali i poziv historičara iz tri države na odgovornost, na suočavanje i na pamćenje.

Samo istina i prihvatanje grešaka iz prošlosti mogu izgraditi mir u regionu i saradnju u zajedničkoj evropskoj budućnosti.

Akcija za ljudska prava

1. Jugoslovenska politička tranzicija 1989–1991.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ), država koju je činilo šest republika i dvije autonomne pokrajine¹, tokom osamdesetih godina 20. vijeka ušla je u političku, društvenu i ekonomsku krizu. Na krizu su uticale brojne okolnosti, neefikasni politički sistem, zaoštreni međunacionalni odnosi u zemlji posle smrti njenog neprikosnovenog lidera Josipa Broza Tita, pa sve do ekonomskih, društvenih i kulturoloških faktora.²

S Gorbačovljevim politikama „perestrojke”, „glasnosti”, i uvođenjem „novog političkog mišljenja” u Sovjetski Savez (SSSR) 1985. i 1986. godine, omogućena je ubrzana razgradnja tzv. istočnog lagera. Tokom 1989. došlo je do tektonskih poremećaja u političkom poretku svijeta, koji su označili rušenje socijalističkih režima širom Evrope, što je simbolično pokazalo rušenje Berlinskog zida 9. novembra te godine. Do kraja 1991. nestali su i Varšavski pakt (jedan od dva vojna hladnoratovska bloka) i SSSR, pa je to u velikoj mjeri promijenilo i unutrašnju dinamiku u jugoslovenskoj politici.³

Poseban međunarodni položaj SFRJ, kao nesvrstane države, van vojnih blokova⁴, koji je dugo bio važan element njene kohezije i uspjeha, s promjenama u Istočnoj Evropi, počeo je da gubi na važnosti.

Povratak u Evropu postaje slogan u nizu dotadašnjih sovjetskih satelitskih država, pa su revolucionarne, uglavnom mirne tranzicije i odbacivanje socijalističkih poredaka u svim državama Istočne Evrope, imale katalizatorsko djelovanje i na prilike u Jugoslaviji. Do produbljivanja krize u SFRJ došlo je zbog njene složene strukture, (polu) konfederalnog statusa, nejednakosti među pojedinim republikama i različitog sistema

1 Posmatrano od sjevera ka jugu: Socijalističke Republike (SR) Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Makedonija i autonomne pokrajine u sastavu Srbije, Vojvodina i Kosovo.

2 Literatura o krizi i kasnijem raspadu SFRJ suviše je obimna da bi ovdje bila citirana. Neka od citiranih djela su: Cohen, Lenard J, *Broken Bonds: the Disintegration of Yugoslavia*, Westview Press, Boulder, 1995; Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, Westview Press, Boulder, 1996; Silber, Laura and Little, Allan, *Yugoslavia: Death of a Nation*, Penguin Publishing, New York, 1995; Woodward, Susan L, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, The Brookings Institution, Washington D.C, 1995.

3 Varšavski pakt je formalno prestao da postoji 1. 7. 1991. Međutim, još 1990. poslije pada Berlinskog zida, prva je pakt napustila Istočna Njemačka, uoči ujedinjenja sa Zapadnom Njemačkom, a zatim i Čehoslovačka, Mađarska i Poljska. Bugarska, Rumunija i SSSR su ostale u savezu do njegovog zvaničnog raspuštanja. SSSR je prestao da postoji 26. 12. 1991, a umjesto njega je nastala Zajednica nezavisnih država i 15 samostalnih republika, bivših republika članica SSSR.

4 O Jugoslaviji kao državi osnivačici Pokreta nesvrstanih u Beogradu 1961. godine, vidi: O. Bogetić, *Nastanak i razvoj pokreta nesvrstanih*, Export-press, Beograd, 1981; R. Petković, *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet, spoljna politika Jugoslavije: 1945-1985*, Školska knjiga, Zagreb 1985; L. Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1976; D. Bogetić, *Nesvrstanost kroz istoriju – od ideje do pokreta*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2019.

vrijednosti. Unutrašnje poteškoće, prije svega ekonomske, a onda i porast nacionalizma, kriza vođstva, počeli su ubrzano da razgrađuju jugoslovensku federaciju.⁵

Popularni autokratski lider Saveza komunista Srbije, Slobodan Milošević, između 1987. i 1989. stvorio je savez sa srpskim nacionalistima i, unitaristima, preuzimajući djelove njihove ideologije, retoriku i instrumente. Miloševićeva ideja Jugoslavije bila je centralizovana država u kojoj bi Srbi imali dominaciju, a on bi tako lakše mogao da postane novi Tito. Dok se na riječima zalagao za Jugoslaviju, činio je suprotno. Tako je, organizujući i podstičući masovni pokret pod nazivom Antibirokratska revolucija, iznova otvorio „srpsko pitanje” u Jugoslaviji, čiji je cilj bio ustavno preuređenje i Srbije i Jugoslavije.⁶

Slika sa finalnog protesta Antibirokratske revolucije u Novom Sadu od 5. 10. 1988.
Izvor: portal Vijesti

Jugoslovenski socijalizam uvijek je bio u bliskom odnosu s nacionalizmima, uvijek u balansiraju i odmjeravanju, ali je rast nacionalizma najsnažnijeg i najbrojnijeg

⁵ Literatura o krizi i kasnijem raspadu SFRJ suviše je obimna da bi ovdje bila citirana. Neka od citiranih djela su: *Broken Bonds: the Disintegration of Yugoslavia*, op.cit; *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, op.cit; *Yugoslavia: Death of a Nation*, op.cit; *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, op.cit.

⁶ B. Lekić i dr. *Kako se događao narod: „Antibirokratska revolucija” 1987-1989*, Službeni glasnik i Status team, Beograd, 2009.

srpskog naroda, uz težnju za promjenom federalne strukture „Titove Jugoslavije” i Ustava iz 1974, izazvalo reakcije u drugim republikama. Milošević je prepoznao snagu nacionalizma, najprije igrajući na kartu Kosova.⁷ Kosovo je bila autonomna pokrajina u okviru Socijalističke Republike Srbije, pri čemu je albanska većina na Kosovu težila što većoj samostalnosti, dok je većina Srba Kosovo doživljavala kao kolijevku nacije i sjedište srpske kulture i duhovnosti.⁸

Milošević je započeo koncentraciju vlasti i urušavanje dotadašnjeg poretka Federacije napadom na rukovodstva autonomnih pokrajina SR Srbije - Kosova i Vojvodine, koja su do kraja 1988. smijenjena u tzv. „događanjima naroda” i „jogurt revolucijama”. Bili su to orkestrirani, do tada netipični i teško zamislivi, izlivi organizovanog nezadovoljstva građana, koji su, navodno, tražili obračun s „birokratijom” i zahtijevali novog vođu, zamjenu za preminulog Tita.⁹

U Crnoj Gori već u ljeto 1988. dolazi do demonstracija održanih, najprije pod izgovorom zaštite ugroženih sunarodnika na Kosovu, a nakon toga i zbog navodnih socijalnih zahtjeva. U januaru 1989, pod pritiskom demonstranata, ostavke je podnijelo cjelokupno političko i državno rukovodstvo Crne Gore.¹⁰

Početkom 1989. Srbija je amandmanima izmijenila svoj Ustav iz 1974. i pokrajinama oduzela brojna ovlašćenja.¹¹ Dok se 28. marta 1989. u Beogradu to proslavljalo, na Kosovu su izbili sukobi kosovskih Albanaca i policije, u kojima su poginuli najmanje 21 demonstrant i dva policajca.¹² U junu 1990. Skupština Srbije je usvojila Predlog novog Ustava Republike, koji je zapravo bio napisan za nezavisnu državu, sa odredbama koje su omogućavale Srbiji da svaki akt savezne države stavi van snage ako procijeni da se time „narušava ravnopravnost Republike Srbije ili se na drugi način ugrožavaju njeni interesi”.¹³

7 M. Vickers, *Between Serb and Albanian – A History of Kosovo*, New York: Columbia University Press, 1998.

8 Ibid.

9 Detaljnije o ovome vidjeti: L. Perović, *Dominantna i neželjena elita: Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX vek)*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2015; M. Grdešić, *Looking Back at Milošević's Antibureaucratic Revolution: What Do Ordinary Participants Now Think of Their Involvement?* Nationalities Papers, Cambridge University Press, 2019.

10 Više o događanjima tokom Antibirokratske revolucije i prevrata 1988/1989 - Š. Rastoder i N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988-2017*, Knjiga I. Daily Press, Vijesti, 2020.

11 K. Nikolić, 'Ne damo Kosovo' - Ustavne promene u Srbiji 1989. (II), *Istorija 20. veka*, 30, 3 (2012), str. 187-188.

12 D. Janjić, *Nacionalni identitet, pokret i nacionalizam Srba i Albanaca*, u: *Sukob ili dijalog – Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana*, Otvoreni univerzitet, Subotica, 1994, str. 143.

13 Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, 1/1990, član 135, stav 2.

Udar Srbije na savezne institucije do tada je bio gotovo završen. Milošević je potkopavao program savezne Vlade i napadao saveznog premijera Ante Markovića.¹⁴ Tada se ustalila i praksa nelegalnog upadanja u primarnu emisiju novca, tj. nelegalno doštampavanje tadašnje valute, dinara, na republičkom nivou, što je zemlju ponovo gurnulo u inflaciju iz koje se jedva izvukla.¹⁵ Najpogubniji udar na program reformi savezne Vlade i najveći upad u primarnu emisiju dogodio se 28. decembra 1990. kada je Skupština Srbije donijela set tajnih zakona kojima je vještački uvećan saldo na računima njenom fondu za penziono i invalidsko osiguranje (Fond PIO) i drugim republičkim institucijama za više od 2,6 milijardi njemačkih maraka, što je bila polovina ukupne sume dinara predviđene da se emituje u cijeloj Jugoslaviji tokom 1991. godine.¹⁶

Milošević je 1989. godine cijeloj zemlji ponudio dvije moguće solucije za rasplet jugoslovenske krize – uspostavljanje centralizovane jugoslovenske federacije ili konstituisanje Srbije kao nezavisne države. Srpsko rukovodstvo je odbilo sve predloge koji su išli u pravcu jačanja federalnih i uspostavljanja konfederalnih elemenata. U slučaju stvaranja nezavisne zemlje, unutrašnje jugoslovenske granice više ne bi važile ili, kako je to Milošević još 1990. jasno rekao: „U slučaju da se neće federativna Jugoslavija, pitanje granica Srbije je otvoreno političko pitanje”.¹⁷

Pokušaj vlasti Republike Srbije da pod svojom kontrolom zadrže što veće djelove Jugoslavije, oslanjajući se na podršku srpske nacionalne zajednice u drugim republikama, prije svega u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, neminovno je vodio ka ratnom sukobu. Dvije koncepcije – jedna koja je izvirala iz Ustava 1974, podrazumijevala je samostalnost republika, definisanih kao države pa i njihovo slobodno odlučivanje da uđu ili da izađu iz jugoslovenske zajednice, i druga, koja je insistirala na etničkom pravu svakog naroda da o tome odlučuje, bez obzira na to u kojoj republici živi, nisu mogle paralelno da opstanu. Drugi su, pak, bili uplašeni agresivnošću srpskog rukovodstva i otvorenim nepoštovanjem republičkih granica i sve su se više udaljavali od zajedničke države. U tom kontekstu, i u Hrvatskoj su se odvijale ključne promjene: 22. decembra 1990. Hrvatski sabor je usvojio tzv. Božićni ustav. Nova vladajuća većina predvođena Hrvatskom demokratskom zajednicom (HDZ) zamijenila je jednopartijski sistem parlamentarnom demokratijom, uvedeni su novi simboli republike, a Srbima je

14 Vidjeti primjere ove kampanje, kao i njene efekte u: S. Branković, *Media interpretation of war as an Instrument of National Homogenisation*, u: *Media and War*, Centre for Transition and Civil Society Research/Argument, Zagreb/Beograd, 2000, str. 148-150.

15 J. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, str. 349.

16 M. Dinkić, *Ekonomija destrukcije – velika pljačka naroda*, Stubovi kulture, Beograd, 1997, str. 62-70.

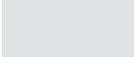
17 *Neka građani Srbije odluče o Ustavu*, Politika, 26. 6. 1990, str. 1.

dotadašnji status konstitutivnog naroda zamijenjen statusom nacionalne manjine, što je dodatno podstaklo njihovu pobunu.¹⁸ Na kraju, kada su u proljeće 1991. počeli prvi oružani incidenti u Hrvatskoj (a u jesen 1991. i u BiH, na koju su se brzo i lako prenosili) opstanak zajedničke države postao je očigledno nemoguć.

*Skidanje zastave Jugoslavije i postavljanje hrvatske šahovnice ispred Hrvatskog sabora,
1990. godine
Izvor: Misao.hr*

¹⁸ Prethodno, 25. jula 1990, Hrvatski sabor je donio amandmane na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske, kojim su formalno ukinuta socijalistička obilježja, uključujući crvenu zvijezdu na zastavi. Vidi više na: N. Kizilirek, D. Stojanović i dr, *Teaching Contemporary Southeast European History. Source Books for History Teachers*, Dan graf, Beograd; Gama digital centar, Beograd; CDRSEE, Solun, 2018.

2. Raspad Jugoslavije: Uspon nacionalizma i ratni ciljevi

Jačanje dominacije Slobodana Miloševića samo je ubrzavalo političke procese u Hrvatskoj i Sloveniji. Isprva je SR Slovenija bila u otvorenijem sukobu sa Srbijom. SR Hrvatska je izlazila iz razdoblja „hrvatske šutnje“¹⁹, s procesima koji su bili uporedivi s onima u Ljubljani. Višestranački izbori prvi put su organizovani najprije u Sloveniji i Hrvatskoj, a zatim i u drugim republikama. Kako se Jugoslavija „demokratizovala“, kako su nastajale nove stranke, sve manje je bilo mira i sve više nacionalizma. Otvoreno nacionalno pitanje, koje se prelamalo preko debate o uređenju zemlje i užarene polemike među nacionalistima, uz jaku ofanzivu medija i institucija pod kontrolom Miloševićeve vlasti, pomoglo je nacionalističkim snagama da prođu dobro na izborima u gotovo svim krajevima Jugoslavije.

*Slobodan Milošević
i Franjo Tuđman
Foto: Jeremy
Sutton-Hibbert*

Na izborima u Hrvatskoj, u maju 1990, pobijedila je nacionalistička stranka (gotovo pokret), HDZ s Franjom Tuđmanom na čelu.²⁰ Srbija je posljednja republika koja je održala višestranačke izbore, u decembru 1990, na kojima je ubjedljivo pobijedila Socijalistička partija Srbije (SPS) na čelu sa Slobodanom Miloševićem, a on je pobijedio

¹⁹ „Hrvatskom šutnjom“ naziva se vrijeme nakon smjene republičkog i partijskog vodstva SR Hrvatske koje su presonifikovali Miko Tripalo i Savka Dabčević-Kučar, a koji su, s nizom saradnika, prisiljeni na odstupanje 1. decembra 1971. godine. Već rano se tokom njihove vlasti, od kraja šezdesetih, odomaćio naziv „Hrvatsko proljeće“, a obilježavala ga je razmjerna živost, popuštanje cenzure, slobodno nacionalno izjašnjavanje, otvaranje polemika o uređenju Federacije, privrednom razvoju, trošenju zajedničkog novca i načinu na koji funkcionise Federacija. To je vrijeme zamijenio puno manje vidljiv politički vrh u Zagrebu, koji se duže vrijeme nastojao držati po strani od sukoba u zemlji, vjerojatno u strahu od optužbi za nacionalizam.

²⁰ I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, Novi Liber, Zagreb, 2008, str. 648-652.

i na predsjedničkim izborima.²¹ Dok su Slovenija i Hrvatska koračale ka nezavisnosti, u Bosni i Hercegovini (BiH), republici koja je bila najsloženija i na koju su se svi sukobi unutar federacije prelamali s posebnom snagom, višestranački izbori su održani 18. novembra 1990. Pobjede nacionalnih stranka u BiH, posebno izbor političara Srpske demokratske stranke (SDS) u četiri istočnohercegovačke opštine (Trebinju, Bileći, Ljubinju i Gackom), pa i pobjeda Srpskog pokreta obnove u Nevesinju, zaoštrile su odnose. Na tom je području 27. maja 1991. stvorena Zajednica opština istočne i stare Hercegovine na čelu sa Božidarom Vučurevićem, članom SDS pod vođstvom Radovana Karadžića.²² U maju 1991. u Trebinju je formirana paravojna jednica lokalnih Srba s nazivom „Karadorđe“, a u Gackom „Sokolovi Stojana Kovačevića“.

*Slijeva nadesno: Milo Đukanović,
Branko Kostić, Momir Bulatović*

U isto vrijeme, procesi političke transformacije zahvatili su i Crnu Goru. Početkom 1990. osnivane su i partije drukčijih pogleda od vodećeg Saveza komunista Crne Gore, koji se 1991. transformisao u Demokratsku partiju socijalista (DPS).²³ Liberalni savez Crne Gore (LSCG), osnovan u januaru 1990, u osnovi je zagovarao ideje evropskog liberalizma, a ubrzo se počeo zalagati za nezavisnost Crne Gore. S druge strane, Narodna stranka (NS), osnovana u maju iste godine, potencirala je srpski identitet i desno konzervativnu orijentaciju. Pored osnivanja niza manjinskih partija, značajnu ulogu u daljem razvoju političkog života Crne Gore imaće i lijevo orijentisane građanske partije, koje su nastale paralelno ili su iznikle iz kratkotrajnog Saveza

21 Slobodan Milošević je 1986. postao predsjednik Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, što je u to vrijeme značilo veliku moć. Za predsjednika Predsjedništva SR Srbije izabran je 1989. godine, a u decembru 1990. i za prvog predsjednika Republike Srbije. Za predsjednika Savezne Republike Jugoslavije (koju su činile Srbija i Crna Gora) izabran je 1997. i na toj funkciji je ostao do 5. oktobra 2000, kada je poražen od Vojislava Koštunice, kandidata ujedinjene opozicije.

22 *Slobodna Dalmacija*, Formirana SAO Hercegovina, 13. 9. 1991.

23 SK Crne Gore sredinom 1991. postaje DPS, u kojoj, kao i u životu Crne Gore, vodeću ulogu imaju Momir Bulatović i Milo Đukanović. Bulatović je poražen unutar DPS-a 1998, nakon čega osniva Socijalističku narodnu partiju (SNP) Crne Gore. Obje stranke su parlamentarne, a DPS je bila neprekidno na vlasti od 1991. do avgusta 2020. godine.

reformskih snaga Jugoslavije, a koje su se kasnije ujedinile u Socijaldemokratsku partiju (SDP), koja djeluje i danas.²⁴

Na izborima u decembru 1990, Savez komunista Crne Gore (SKCG), koji su predvodili Momir Bulatović, Milo Đukanović i Svetozar Marović, osvojio je 56,2% glasova. Istovremeno sa parlamentarnim izborima, održani su i prvi izbori za predsjednika Predsjedništva SRCG, na kojima je nakon drugog kruga Momir Bulatović pobijedio Ljubišu Stankovića, kandidata Saveza reformskih snaga Ante Markovića. U junu 1991, SKCG postaje DPS.²⁵ Novo rukovodstvo, na čelu sa Bulatovićem, Đukanovićem i Brankom Kostićem, slijedilo je političke i vojne ambicije Beograda, podržavši i prijedlog armijskog vrha iz marta 1991. o uvođenju vanrednog stanja.²⁶

Nakon održanih referenduma, Slovenija i Hrvatska su proglasile nezavisnost istog dana, 25. juna 1991. Slovenačke su vlasti (Slovenačka teritorijalna odbrana) preduzele i faktičke mjere poput preuzimanja graničnih prelaza i postavljanja novih simbola nezavisne države. Na to je Jugoslovenska narodna armija (JNA) reagovala intervencijom, u pokušaju da ponovo uspostavi kontrolu nad granicom i ključnim saobraćajnicama, što se pretvorilo u desetodnevni rat sa Slovenijom.²⁷ Hrvatski sabor objavio je početak procesa razdruživanja, pa je zato reakcija JNA bila samo u Sloveniji. Posredovanjem Evropske zajednice, „Brionskom deklaracijom“ od 7. jula 1991.²⁸ proglašen je moratorijum na slovenačke i hrvatske odluke o nezavisnosti u trajanju od tri mjeseca.²⁹ Rat u Sloveniji je time okončan, dok se u Hrvatskoj napetost i lokalni sukobi nijesu stišavali.³⁰ Kako se približavao istek moratorijuma, u Hrvatskoj su se privodile kraju pripreme za finalizaciju nezavisnosti, započete proglašenjem mobilizacije 5. oktobra. Dva dana kasnije, avioni JNA su bombardovali Zagreb. Jedna raketa pogodila je i Banske dvore, kancelariju predsjednika, dok je trajao razgovor između Franje Tuđmana, Ante Markovića i Stjepana Mesića. Oni su ostali nepovrijeđeni, ali je Sabor Republike Hrvatske narednog dana, 8.

24 Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore*, CICG, 2006, str. 490.

25 Grupa autora, *Izbori i izborni zakonodavstvo u Crnoj Gori 1990-2006*, CEMI, 2007, str. 25.

26 Uvođenje vanrednog stanja u cijeloj SFRJ predloženo je nakon velikih martovskih demonstracija u Beogradu (9. 3. 1991), ali nije uvedeno, jer za to nije bilo dovoljno glasova u Predsjedništvu SFRJ. Za uvođenje vanrednog stanja bila su četiri člana Predsjedništva (Srbija, Crna Gora, Vojvodina i Kosovo – svi pod kontrolom Miloševića), dok su protiv bili članovi iz Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije.

27 B. Repe, *Jutri je novi dan – Slovenci in razpad Jugoslavije*, Modrijan, Ljubljana, 2002, str. 286-317.

28 Deklaracija o mirnom rješavanju jugoslovenske krize (Brionska deklaracija) usvojena je 7. 7. 1991. godine, uz posredničku ulogu predstavnika Evropske zajednice (EZ).

29 U ovom periodu je EZ pokušala da riješi sa aktivnim posredovanjem, uključujući i organizovanje velike međunarodne konferencije u Hagu i arbitražne komisije o međunarodno-pravnim pitanjima u jugoslovenskoj krizi. Vidjeti više o tome u: S. Biserko i S. Stanojlović, *Poslednja šansa Jugoslavije – Haška konferencija 1991*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2002.

30 Isto.

oktobra, odlučio da raskine „državno-pravne veze na temelju kojih je Hrvatska, zajedno sa ostalim republikama i pokrajinama, činila dosadašnju Jugoslaviju“.³¹

Krajem jula 1991. vrh JNA je davao jasne naznake da će poštovati suverenitet Slovenije, ali da dalja disolucija Jugoslavije mora proći uz korigovanje republičkih granica. Prema izjavama i memoarima generala JNA Veljka Kadijevića, saveznog sekretara za narodnu obranu, jugoslovenska država je trebalo da se sastoji od onih koji žele da ostanu u njoj, a da JNA kao oružana sila u Hrvatskoj štiti „srpski narod“, koji u Hrvatskoj ima pravo na samoopredjeljenje, odnosno ima pravo da ostane u Jugoslaviji.³² Stanovište slično Kadijeviću tada je zastupalo i Predsjedništvo Crne Gore, smatrajući da rezervisti iz te republike treba da budu angažovani samo u onim sredinama „gdje žive oni... narodi koji žele da ostanu u Jugoslaviji“.³³ U međuvremenu, dio Srba u Hrvatskoj, uz podršku vlasti u Beogradu, medija i nacionalističkih intelektualaca, odlučio se za pobunu protiv hrvatskih vlasti, pokušavajući da spriječi osamostaljenje Hrvatske. Pobuna, koja je započela tokom ljeta 1990. kao „balvan revolucija“, poprimila je obilježja separatističkog pokreta.³⁴

*Kninske barikade,
oktobar 1990.
godine
Fotografija:
Vladimir
Dimitrijević*

31 „Odluka Sabora Republike Hrvatske o raskidu državnopravne sveze sa ostalim republikama i pokrajinama SFRJ“, Narodne novine: Službeni list Republike Hrvatske, 53, 8. 10. 1991. Vidi i K. Nikolić, V. Petrović, Rat u Hrvatskoj, Dokumenta Predsedništva SFRJ Tom III (avgust–oktobar 1991), Institut za savremenu istoriju i Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, Beograd, 2018, str. 18.

32 Š. Rastoder i N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988-2017*, Knjiga II. Daily Press, Vijesti, 2020, str. 521; detaljno: dr B. Kostić, 1991 – *da se ne zaboravi*, Istorijski zapisi 3/1997; kao i: V. Kadijević, *Moje viđenje raspada – vojska bez države*, Politika, 1993.

33 D.V, „Mobilizacija ispod očekivanja“, Borba, 11. jul 1991, str. 7.

34 Više o različitim aspektima pobune vidjeti u: O. Žunec, *Goli život – socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj I-II*, Demetra, Zagreb 2007. Zvala se *balvan revolucija* jer su pobunjenici u početku balvanima blokirali saobraćajnice.

Tokom avgusta i septembra 1991. oružani incidenti na teritoriji Hrvatske prerasli su u otvoreni oružani sukob. Postavilo se pitanje ratnih ciljeva vlasti u Beogradu i njenih saveznika širom zemlje, od JNA do pobunjenih hrvatskih Srba. Ponašanje ove strane na terenu je često djelovalo konfuzno i kao rezultat improvizacije, a ne jasnog plana.

Ovakva situacija je bila rezultat nekoliko faktora. Prvo, u pitanju je bila strana koja je prije mogla da se označi kao koalicija, nego kao jedinstvena vojno-politička formacija. Iako je Miloševićev režim nesumnjivo bio najjača karika u tom savezu, ni vojno rukovodstvo, ni oružane formacije srpskih nacionalista, a ni srpski politički pokret u Hrvatskoj nisu bili tek puki izvršioci Miloševićevih naloga, već su imali svoje zamisli, ciljeve i ideje kako bi situacija trebalo da se razvija.³⁵ Ciljevi su mijenjani u hodu, od prisilnog očuvanja cjelovite Jugoslavije pod srpskom dominacijom (uz intervencije protiv rukovodstava Slovenije i Hrvatske), preko vojnog slamanja Hrvatske (da bi se omogućili povoljni uslovi za buduće političko rješenje), pa sve do vojnog zauzimanja djelova Hrvatske, na kojima je kasnije uspostavljena vlast pobunjenih hrvatskih Srba. Pritom su partneri u ovom zajedničkom poduhvatu sve vrijeme raspravljali o ciljevima i metodologiji, a i međusobno se optuživali za propast planova.

Miloševićev režim je, sa druge strane, često koristio mimikriju, prikrivajući stvarne ciljeve koji su se uvijek svodili na to da se vlada što većom teritorijom. Pokušaji da ta teritorija obuhvati cijelu Jugoslaviju i da Milošević postane novi Tito propali su još 1990. kada je na 14. kongresu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) poražena Miloševićeva ideja da se uvede pravilo „jedan čovjek – jedan glas” i time ukine princip glasanja po republikama i pokrajinama, koji je omogućavao ravnotežu između većih i manjih republika. Milošević je predlagao glasanje proporcionalno broju članova partije, tj. stanovništvu, koje bi Srbiji, kao najmnogoljudnijoj republici, dalo dominantan položaj u SKJ. Kongres SKJ se zbog toga raspao, SKJ je tada faktički prestao da postoji, a to je i ubrzalo raspad Jugoslavije.³⁶

Ipak, čini se da se vojno rukovodstvo mnogo duže držalo ove ideje nego srpska vlast.³⁷ Relativno lako prihvatanje slovenačkog otcjepljenja od strane srpskog rukovodstva (kao i očigledno nezadovoljstvo ratom u Sloveniji) dokaz je da oni još sredinom 1991. i

35 H. J. Hayball, *Serbia and the Serbian Rebellion in Croatia (1990 - 1991)*, Goldsmiths, University of London 2015, PhD Thesis.

36 D. Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Prometej/Samizdat B92, Zagreb/Beograd, 2003, 474-476.

37 Vidjeti u tom smislu važna svjedočenja vojnih čelnika: B. Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, Dan Graf, Beograd, 2014, 171-199; K. Kolšek, *Prvi pucnji u SFRJ – Sećanja na početak oružanih sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj*, DanGraf, Beograd, 2005, 18-42.

prije rata u Sloveniji više nisu računali na cjelovitu Jugoslaviju.³⁸ No, to nije moglo da se kaže otvoreno, jer je Jugoslavija za veliki broj ljudi bila vrijedna odbrane. Mobilizacija u Srbiji, iako uz slab odziv rezervista, bila je moguća samo zato što su ljudi decenijama učeni da moraju da se odazovu pozivu da brane zemlju. Ta zemlja bila je Jugoslavija. Ako cilj nije bio odbrana Jugoslavije, onda su građani Srbije bili u osvajačkom pohodu na Hrvatsku, a to ni blizu nije moglo da naiđe na široku podršku.³⁹ Da su to mnogi, pak, prozreli, pokazali su, uostalom, i loši rezultati mobilizacije.⁴⁰

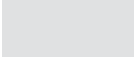

Intervencija JNA u Sloveniji
Izvor: EPA/MIKE PERSSON

38 Prema Jovićevom svjedočenju, Milošević je vojno zaposjedanje srpskih krajeva u Hrvatskoj imao kao cilj već u januaru 1991. B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Politika, Beograd, 1995, 262. Jović svjedoči i o sastanku 5. jula, kada su on i Milošević zahtijevali od Kadijevića da JNA odmah napusti Sloveniju i stane na granice na kojima su živjeli Srbi u Hrvatskoj, *op. cit.*, str. 349-350.

39 I Borisav Jović je navodio da bi priznanje da je JNA srpsko-crnogorska vojska vodilo ka optužbi za agresiju, *ibid.*, 388-389.

40 U operaciji Dubrovnik učestvovalo je više od 7.000 mobilisanih građana SRCG. Međutim, tokom rata u Hrvatskoj 1991. godine, republičko rukovodstvo Crne Gore pokazivalo je određeni, ali ograničeni stepen neslaganja s postupcima vrha JNA i ministra odbrane SFRJ, generala Kadijevića. To je naročito došlo do izražaja prilikom odvođenja velikog broja vojnika i rezervista JNA iz kasarni u Crnoj Gori na front u Baniji (Dvor na Uni), radi popunjavanja jedinica JNA usljed neuspjele mobilizacije u Srbiji i dezertiranja dijela pripadnika JNA s tog ratišta. Više od 1.000 vojnika iz Crne Gore je, suprotno volji organa vlasti u Crnoj Gori i bez dogovora s njima, odvedeno na banijsko ratište u Hrvatskoj. Vidjeti više: Š. Rastoder i N. Adžić, *Od dosljednog ratnika do (ne)voljnog saveznika – uloga Crne Gore u ratovima devedesetih*, Akcija za ljudska prava, Podgorica, 2021, str. 4-5.

3. Dubrovnik pod Opsadom - pripreme za napad

JNA je od ljeta 1991. vodila otvoreni rat za teritorije u Hrvatskoj i to više nije moglo da se skriva i pored retoričkih figura o razdvajanju zaraćenih strana i obezbjeđivanju ustavnog poretka.

Zaštita, koju je vojska od balvan revolucije u avgustu 1990. pružala pobunjenim Srbima, i stvaranje tampon zona, gdje su pod kontrolom pobunjenika ostale velike teritorije Republike Hrvatske, bila je jasno svrstavanje JNA na jednu stranu.⁴¹ U avgustu 1991. vojska je direktno učestvovala u vojnim operacijama na Baniji, u istočnoj Hrvatskoj i u Dalmaciji. Najpoznatija je bila napad na selo Kijevo kod Knina 26. avgusta 1991, koji je izveo Kninski korpus JNA pod zapovjedništvom Ratka Mladića.⁴²

Evropska zajednica je narednog dana, 27. avgusta, usvojila deklaraciju o Jugoslaviji, u kojoj je optužila djelove JNA da „pružaju aktivnu podršku srpskoj strani” i zatražila prekid dejstava, upozoravajući da teritorijalna osvajanja neće biti priznata.⁴³ Međutim, rat je nastavljen još žestće, pa je hrvatska strana u septembru donijela odluku da blokira kasarne i druge objekte koje je JNA koristila u Hrvatskoj. Nakon toga, JNA je aktivirala unaprijed pripremljen plan napada na Hrvatsku sa nekoliko strana.

U početku, cilj JNA je bio da zauzme cijelu Hrvatsku i nasilno smijeni njeno rukovodstvo, da bi se sa tih pozicija pregovaralo o budućnosti Jugoslavije. Međutim, taj cilj je brzo propao zbog žestokog otpora u Hrvatskoj i slabog odziva na mobilizaciju u Srbiji.⁴⁴ Od tog trenutka, cilj je postao zauzimanje djelova Hrvatske u kojima su hrvatski Srbi bili većina, na kojima je onda napravljena Republika Srpska Krajina.⁴⁵

General Kadijević je upravo slab odziv na mobilizaciju u Srbiji naveo kao razlog za to što je JNA morala da odustane od prvobitnih planova presijecanja hrvatske teritorije.⁴⁶

41 Josip Manolić, tadašnji hrvatski premijer, upozoravao je u avgustu 1991. da je Hrvatska za godinu dana od balvan revolucije, pored 158 mrtvih, izgubila i nekoliko opština i veliku teritoriju na kojoj je JNA „pomagala teroriste, srpski ekspanzionizam”, J. Manolić, *Politika i domovina – moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku*, Golden marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2015, str. 191.

42 O borbama u Hrvatskoj u tom periodu vidjeti: M. Bjelajac, O. Žunec, *Rat u Hrvatskoj, 1991 – 1995*, u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama – inicijativa naučnika*, priredio C. Ingrao i T. A. Emmert, Buybook, Sarajevo, 2010, 238-243; K. Nikolić, *Jugoslavija, poslednji dani, 1989 - 1992. Knjiga druga – „Ljudi mržnje, zemlja smrti”*, Službeni glasnik, Beograd, 2020, str. 68-149.

43 Declaration of Yugoslavia, European Political Cooperation Extraordinary Ministerial Meeting, Brussels, 27 August 1991, in: *European Foreign Policy – Key documents*, eds. C. Hill and K. E. Smith, Routledge, London/New York 2000, str. 363-364.

44 Vidjeti analizu ratnih ciljeva JNA u: D. Marijan, *Zamisao i propast napadne operacije Jugoslavenske narodne armije na Hrvatsku u rujnu 1991. godine*, ČSP, 2, (2012), str. 251-275.

45 V. Kadijević, *Moje viđenje raspada*, Politika, Beograd, 1993, str. 134-137.

46 Isto, str. 136-137.

Napad na južnu Hrvatsku, područje oko grada Dubrovnika, trebalo je da bude prva faza većeg plana za presijecanje i osvajanje cijele Hrvatske. Plan je sadržao namjeru da se grad blokira sa kopna i sa mora, a njegovo zaleđe zauzme i da se stvore uslovi za dalje dejstvovanje prema Zapadnoj Hercegovini i Dalmaciji.⁴⁷ Na širem području Dubrovnika nije bilo vojnih objekata, a snage hrvatske policije i Zbora narodne garde bile su veoma male, tako da je JNA relativno brzo zauzela veliko područje oko grada, mada ne onom brzinom na koju je vojska računala.

Dubrovnik je grad na samom jugu Hrvatske, sa bogatom i kompleksnom istorijom.⁴⁸ U socijalističkoj Jugoslaviji razvio se u neprikosnoveni simbol visokog turizma. Bio je to grad koji je simbolizovao okrenutost Jugoslavije ka Zapadu i novu, potrošačku kulturu, koja je od šezdesetih godina 20. vijeka postala dominantna u svakodnevici Jugoslovena.⁴⁹ Dubrovački Stari grad nalazio se na listi svjetske baštine UNESCO od 1979. godine. Svjetska prepoznatljivost Dubrovnika bila je razlog zbog koga su tek rijetki vjerovali da se takav grad može uopšte napasti.⁵⁰

Prvi ozbiljniji incident između JNA i nove HDZ-ove vlasti u opštini Dubrovnik dogodio se sredinom marta 1991. Nenajavljena vojna vježba JNA u okolini Dubrovnika, kod Vojskog dola iznad Zvekovice i ulazak nekoliko desantnih čamaca u Molunat, izazvali su uznemirenost. Dubrovački Sekretarijat za narodnu odbranu je protestovao, a predsjednik Izvršnog vijeća Skupštine opštine Dubrovnik Željko Šikić, uputio je pismo kapetanu vojnog broda Krstu Đuroviću u Vojno pomorski sektor Boka u Kumboru.⁵¹

Vazdušni saobraćaj je na dubrovačkom aerodromu Čilipi zatvoren 13. septembra. Samo su nekoliko dana kasnije realizovani specijalni letovi kada su političari išli na pregovore u Igalo, da bi potpuna obustava letova trajala do 1992. godine.

47 Arhiva MKTJ, IT-01-42 slučaj *Strugar et al*, P199, Zapovijest generala Mileta Kandića za upotrebu snaga Vojnopomorske oblasti od 20. 9. 1991.

48 Sažeti pregled istorije Dubrovnika može se naći u: R. Harris, *Povijest Dubrovnika*, Školska knjiga, Zagreb, 2022.

49 I. Duda, *Pronađeno blagostanje – svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1960-ih i 1970-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010; K. Taylor, H. Grandits, *Tourism and the Making of Socialist Yugoslavia – an Introduction*, u: *Yugoslavia's Sunny Side - A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, eds. H. Grandits and K. Taylor, CEU Press, Budapest/New York, 2010, 1-30.

50 Petar Poljanić, gradonačelnik Dubrovnika, govorio je 1993: „Ja, recimo, nisam ni vjerovao da će uopće doći do rata. Ko je u to mogao vjerovati? Govorilo se kako će malo zveckati oružje oko Dubrovnika i na tome završiti. Koji to mentalni sklop i koja ruka može uperiti nišan na Dubrovnik? U ovu svetinju, u taj sklad iskonske ljepote. Ali, Srbi i Crnogorci su se divljaštvom usmjerili na nas... Činjenica je da Dubrovnik nije bio spreman za ratovanje“. *Slobodna Dalmacija*, Intervju s Petrom Poljanićem, 29. 10. 1993.

51 J. Raguž, disertacija, str. 148; *Slobodna Dalmacija*, Prosvjed Armiji, 13. 3. 1992. Krsto Đurović, koji se inače protivio napadu na Dubrovnik, poginuo je u sumnjivoj helikopterskoj nesreći 5. 10. 1991.

Potpukovnik JNA i zapovjednik vojnog garnizona u Trebinju, koji je brojao oko šest hiljada vojnika, bio je Hrvat iz Benkovca Nojko Marinović. Iako je smatrao da se JNA udaljila od svoje suštine i da je „postala vojska jednog naroda, naroda Srbije”, u Trebinju je ostao što je duže mogao, kako bi bio na izvoru informacija, jer se pretpostavljalo da će Dubrovnik biti napadnut iz tog smjera.⁵² Kada je „crvena crta” pređena, Marinović je 17. septembra napustio JNA, prešao na hrvatsku stranu i postao komandant odbrane Dubrovnika 20. septembra 1991. Odbrani se 16. septembra 1991. priključio i potpukovnik Mirko Katanić, oficir iz Boke. Slabo naoružani pripadnici Zbora narodne garde (ZNG), vojske u zametku i policajci PU Dubrovnik, njih svega nekoliko stotina, organizovali su odbranu. Svakako, Dubrovnik nije imao vojsku, nije imao vojnih ciljeva, bio je zapravo eksklava u okviru Republike Hrvatske.

⁵² Video svjedočenje Nojka Marinovića, dostupno je na: <https://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/nojko-marinovic/>, minutaža 0:30, pristupio 13. 3. 2024. Raguž 186.

4. Napad na Dubrovnik

Napad na Dubrovnik počeo je 1. oktobra 1991. sa kopna, mora i vazduha, iz više smjerova: Herceg-Novog, Tivta, Kotora i Nikšića u Crnoj Gori, iz Trebinja u Bosni i Hercegovini i sa aerodroma u Tivtu, Titogradu i Mostaru. Nojko Marinović je bio komandant odbrane u Gornjem Brgatu, u blizini granice sa BiH. Ispravno je pretpostavljao da će, ako će napad doći, to vjerovatno biti brigada iz Trebinja, koju je najbolje poznao. Iako je zbog toga propao faktor iznenađenja, odbrana je svakako bila daleko malobrojnija i slabije naoružana od napadača. Branioci Dubrovnika su raspolagali sa 16 minobacača, šest topova, a ostalo su bile puške i pištolji. Najviše je bilo 1280, a najmanje 67 vojnika. S druge strane, samo brigada JNA iz Trebinja je imala 6100 ljudi, puk iz Radovića više od 3500, a Užički korpus, koji je napredovao prema Neretvi i Stonu, 15000 vojnika. Sve je to imalo odraza na odbranu grada.⁵³

Kada su počela ratna dejstva, stanovnici iz drugih djelova Dubrovnika sklanjali su se u Stari grad, premještajući tamo i svoje autobomile, jer su vjerovali da su tu najsigurniji.⁵⁴ Sve je ovo kod nekih izazvalo paniku, ali iz grada nije mogao svako. Neki su htjeli izaći, mnogi su i otišli, a kontra-narativ je bio da je najteže braniti prazan grad, jer tada nema motiva za odbranu. Oni koji su ostali iskazivali su nadmoćnost prema sugrađanima koji su se kasnije vraćali u Dubrovnik.⁵⁵

Foto: Pobjeda (Edicija: „Rat za mir“)

⁵³ Isto.

⁵⁴ Vidjeti svedočenja Dubrovčana u: *Operacija Dubrovnik*, Arhiteh, 2003.

⁵⁵ Razgovor s Đivom Đurovićem, 1. 5. 2024.

„Situacija je dramatična, najviše trpi Župa Dubrovačka koja je tučena artiljerijskom vatrom iz BiH. Aerodrom Čilipi je bombardiran. Izgorjele su konavoske šume, Grude su razorene, front se pomakao prema Dubrovniku”, javljali su hrvatski elektronski mediji 4. oktobar 1991, a o svemu izvještavali dopisnici u Sloveniji. Bombardovani su ljetnikovci u Rijeci Dubrovačkoj. Borilo se oko Slanog. Arboretum u Trstenom je dijelom izgorio. Zapovjednik Užičkog korpusa izjavio je: „Dubrovnik su zauzele ustaše i drže građane kao taoce. JNA će učiniti sve da oslobodi građane ustaškog terora. Ako pri tom treba uništiti grad, JNA ne može snositi nikakvu odgovornost”. Grad je bez vode, struje, telefonskih veza. JNA pokušava spriječiti dovoz hrane i eventualna pojačanja.⁵⁶

Od udara granate 5. oktobra u svojoj kući, nadomak Starog grada, gine Milan Miličić, pjesnik, književnik, prevodilac, novinar i dramaturg, porijeklom Srbin. On se smatra prvom civilnom žrtvom napada na Dubrovnik.⁵⁷ Žestoke bitke su nastavljene, iako je u međuvremenu potpisano i deseto primirje koje se nije poštovalo.⁵⁸ Do tada je JNA sve više napredovala, ušla u Plat, na 12 km od Dubrovnika, dok je vatra iz tenkova djelovala prema Mlinima i Srebrenom, sasvim nadomak grada.

International Herald Tribune je 26. oktobra 1991. napisao kako je savezna vojska, u kojoj su dominirali Srbi, nastavila napredovanje prema istorijskom gradu, približavajući se njegovim zidinama. Grad je ugrožen iz tri smjera na kopnu i sa plovila ponegdje tek tridesetak metara udaljenih od gradskih zidina. „Stanovnici Dubrovnika su ogorčeni jer osjećaju da ih je čitav svijet ostavio na milost Armije“, prenosile su američke novine.⁵⁹ „Predajte se, da biste se sačuvali“, govorio je jedan od srpskih oficira. Na krajnjem istoku Hrvatske, Vukovar je bio u sličnoj situaciji, pod opsadom i neposrednim napadima, kao i Vinkovci i Osijek. Dubrovnik je, međutim, zbog činjenice da je bio poznat, tada bio na naslovnim stranama i u svim svjetskim vijestima.

Ultimatum koji je general Pavle Strugar 27. oktobra izdao dubrovačkoj odbrani i zatražio predaju, izazvao je zgražanje. „Zahtjev je nelegalan i jasno je usmjeren zauzimanju jednog nesumnjivo hrvatskog grada“, izjavile su države članice EZ.⁶⁰ Ultimatum je prošao bez odgovora. U Dubrovniku su zato očekivali opšti udar, uz histeriju u gradu i glasine kako će se grad priključiti Crnoj Gori, „odanom savezniku

56 MPI-Heidelberg, RokPress 4. 10. 1991. (Rok Susic).

57 Vidi npr. *Prva civilna žrtva napada na Dubrovnik*, Dubrovački dnevnik, 5. 10. 2024.

58 Prvi dogovor o primirju, koji se nije poštovao, postignut je 5. 10. 1991.

59 *Army Puts Dubrovnik Under Siege*, International Herald Tribune, 26-27. oktobar, 1991, p. 1-4.

60 R. Dehousse, *European Political Cooperation in 1991*, European Journal of International Law, Volume 4, Issue 1, 1993, str. 146.

Srbije“.⁶¹ Kršenja primirja zabilježena su sa svih strana, ali je to svakako puno lakše padalo JNA, s obzirom na njenu nadmoćnost.

Opsada grada izazivala je užas kod mnogih u Hrvatskoj. Dubrovnik je bio poseban, mjesto koje je donosilo milione, biser Jadrana. Dubrovački ljetnji festival privlačio je svjetsku elitu. Novinari su intervjuisali pjevačicu Terezu Kesoviju. „Ser Lorens Olivijer je zidine grada proglasio najidealnijim za izvođenje Hamleta“. Sada su ti zidovi doslovno odbrana građana od opasnosti. Kako je grad imao malu stratešku važnost, nije bilo jasno zašto ga je vojska zaposjela. Najvjerojatnije, mislio je Hrvoje Kačić, advokat i zastupnik u parlamentu u Zagrebu, samo zbog psihološke prednosti. Psihologija je radila na različite načine. Jedan stereotip je bio da se ponovo radilo o borbi između „kulture i varvara“, kako je to opisao gradonačelnik Dubrovnika Pero Poljanić. „Užasnut sam da su svijet i Evropa dopustili ovakav zločin i agresiju protiv grada ovolike važnosti... nikad se nećemo predati“, objavio je Poljanić.⁶²

Veze su još postojale. Antun Masle, novinar „Slobodne Dalmacije“ iz Dubrovnika, bio je 30. oktobra 1991. u Herceg Novom. Napadnut je od grupe građana koji su kod njega pronašli primjerak „Ferala“, tada još podliska „Slobodne Dalmacije“.⁶³ Bilo je jasno da su tenzije, atmosfera nasilja i izvan neposrednog ratnog područja postale ogromne. Švajcarske novine javljale su da je potpuna opsada značila da u Gradu nije bilo vode, struje, sve manje hrane i pokrivača, i tako danima.⁶⁴

Olakšanje je donekle donio humanitarni konvoj „Libertas“ sa Stipom Mesićem na čelu, i njegov dolazak u Dubrovnik 31. oktobra. Mesić je bio predsjednik Predsjedništva SFRJ, kolektivnog šefa države u kojoj su se svake godine izmjenjivali političari iz pojedine republike, koje nije funkcionisalo i iz čijeg rada u Beogradu je Mesić, inače član HDZ-a, faktički bio eliminisan.⁶⁵ Njegova fotografija na naslovnici International Herald Tribune jasno je pokazivala koliko je opsada grada s kojim su se na prostoru Jugoslavije mnogi mogli poistovijetiti, bila medijski važna, politički osjetljiva.⁶⁶ Trajektom „Slavija“ u Dubrovnik je došlo 850 ljudi sa humanitarnom pomoći i onima koji su željeli natrag u

61 *EC attacks Yugoslav demand for surrender of Dubrovnik*, The Financial Times, 28. oktobar 1991.

62 L. Silber, *Dubrovnik stands firm against advancing federal army*, Financial Times, 29. oktobar 1991.

63 Pavelić 2015:164-165. U „Feral Tribuneu“ tada je objavljena pjesmica: „Crna Goro, vidu bruku / Zbog Ferala ljude tuku. / Zbog Ferala ljude biju, / Jebem li im familiju!“

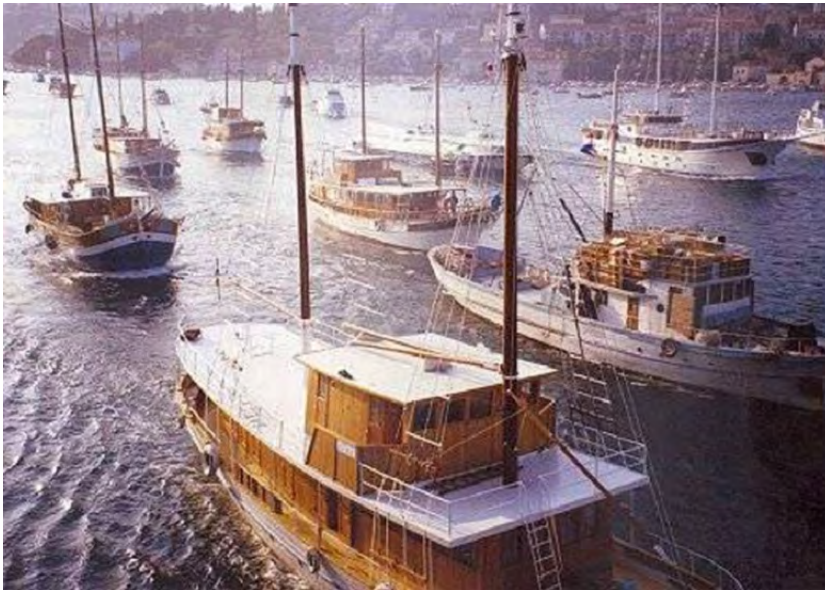
64 *Journal de Genève et Gazette de Lausanne*, Le commandement croate lance un appel à l'aide; 4. 11. 1991.

65 Detaljnije vidi, K. Nikolić, V. Petrović, *Rat u Hrvatskoj, Dokumenta Predsjedništva SFRJ, tom III, avgust-oktobar 1991*, Beograd 2018, Uvodne napomene, str. 14-18. Zapisnik i saopštenje za javnost sa 144. sjednice Predsjedništva SFRJ, 3. 10. 1991, op. cit., 331, vidjeti FN 5.

66 *Croats Cheer as Their Leader Brings Relief Flotilla Safely to Dubrovnik*, International Herald Tribune, 1. 11. 1991.

Grad. „Došli smo jer nismo mogli mirno gledat kako na jedan Dubrovnik nasrću vukovi i hijene. Htjeli smo donijeti pomoć i ohrabrenje, ali mi smo ohrabreni kad vidimo vas kako ste hrabri... Raspašće se kao mjehur od sapunice plan Slobodana Miloševića o Velikoj Srbiji“, rekao je tada Mesić.⁶⁷

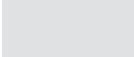
Uspjeh da se konvoj probije, da prođe pomorsku blokadu JNA, bio je važan za moral stanovnika. „Grad, do tada turistički centar, postao je simbolični cilj u hrvatskom ratu. Njegov pad Armiji bio bi težak psihološki udarac Hrvatskoj“, komentarisali su novinari.⁶⁸

Konvoj Libertas
Izvor: Boka News

⁶⁷ Mesić 1992.

⁶⁸ *Journal de Geneve et Gazette de Lausanne*, Les assiégés fêtent les revenants, 1. 11. 1991.

5. Srbija uoči i tokom napada na Dubrovnik: mobilizacija, mediji i racionalizacija rata

U Srbiji je odziv na mobilizaciju bio slab. Tome su značajno doprinijele i opozicione stranke, poput Srpskog pokreta obnove, koje su podržavale odbijanje poziva za mobilizaciju u rat kome se nije znala ni svrha, ni cilj.⁶⁹ General JNA Tomislav Simović žalio se u septembru 1991. na zatvorenoj sjednici Skupštine Srbije, da je u Srbiji mobilisano manje od 10 odsto rezervista, da mobilizacija napreduje slabo, posebno upozoravajući na „destruktivno djelovanje žena pozivom da se ne ide u oružane formacije, da im sinovi, muževi i braća ne ginu”.⁷⁰ Potpredsjednik srpske vlade Budimir Košutić, upozoravao je da „vojni obveznici ne mogu da govore kako ne žele da idu preko Drine, jer je onda Tuđman u pravu da je granica na Drini”.⁷¹ Iz svih gradova su stizale informacije o pobunama rezervista, protestima, samovoljnom povlačenju čitavih brigada sa ratišta i slično.⁷²

Zvanična Srbija je jednim dijelom napad na Dubrovnik, kao i cijeli rat u Hrvatskoj, prikazivala kao operaciju JNA s kojom ona nema neposredne veze. Ipak, funkcioneri i mediji pod kontrolom vlasti vodili su intenzivnu kampanju da opravdaju vojne operacije JNA i dobrovoljaca. Posebno su se trudili da se ograde od bombardovanja Starog grada i da krivicu prebace na hrvatsku stranu. Bombardovanje gradskog područja, uključujući i Stari grad, predstavljalo je ogromno iznenađenje i šok, ne samo za svjetsku, već i za jugoslovensku javnost, uključujući i onu u Srbiji i Crnoj Gori. Čak

su i oni koji su grad granatirali, pokušali to da prikuju i opravdaju besmislenim pričama poput one da su Dubrovčani sami palili gume da bi predstavili da je grad napadnut.⁷³

Ante Marković i Slobodan Milošević,
Foto: Igor Mali/Radio Sarajevo

U isto vrijeme, mediji su intenzivno radili na negiranju ili bar relativizaciji napada. Savezni premijer Ante Marković, kako je svjedočio u Hagu, molio je Slobodana Miloševića da se zaustavi napad na Dubrovnik. Srpski vođa mu je odgovorio da se Dubrovnik ne napada, dodavši: „Šta mi-

69 O djelovanju SPO u tom periodu vidjeti zbirku tekstova u njihovom stranačkom glasilu *Srpska reč*, intervjuje i saopštenja u: *'Srpska reč' i rat – huškanje na mir*, Srpska reč, Beograd, 2005, str. 50-121.

70 Arhiva MKTJ, IT-03-67 slučaj Šešelji, P01257, stenogram sa zatvorene sjednice Skupštine Srbije, 26. 9. 1991.

71 *Ibid.*

72 *Borba*, 24. 9. 1991, str. 6; *Borba*, 25. 9. 1991, str. 5; *Borba*, 26. 9. 1991, str. 3.

73 Navodno paljenje guma u Dubrovniku bio je i zvaničan narativ JNA, što se vidi iz informacije koju je poslao pomoćnik komandanta VPS Boka za moralno-politički rad 15. 11. 1991, Arhiva MKTJ, IT-01-42 slučaj *Strugar et al*, D88, Informacija komandi operativne grupe.

sliš, ko bi lud uopšte bombardovao Dubrovnik?!".⁷⁴ U ova dva pravca išla je i medijska propaganda Miloševićevog režima i njegovih saveznika iz nacionalističke inteligencije.

Vlada Srbije oglasila se kroz pismo koje je srpski premijer Dragutin Zelenović poslao 5. oktobra 1991. hrvatskoj Vladi, optužujući je da je u grad smjestila „paravojne formacije, crne legije i mnogobrojne strane plaćenike” i tražeći od nje da spriječi „da te vaše paravojne jedinice razore Dubrovnik”.⁷⁵ Narativ po kome su Hrvati isprovocirali sukob i sami su odgovorni za sve posljedice, uključujući i eventualnu štetu u Starom gradu, čvrsto se održavao, ne samo u crnogorskim, već i u srpskim medijima. Komentator TV Beograd, Ratko Dmitrović govorio je u centralnom Dnevniku te kuće: „I na kraju krajeva, ako bi se otvorila dilema, odnosno mogućnost, da u Dubrovniku bude ubijeno 10 Srba ili da se razori jedan dio starih zidina Dubrovnika, ne bih ni za sekundu razmišljao. Ne postoji kamen koji može biti vredniji od ljudskog života”. Predsjednik Udruženja književnika Srbije Matija Bećković govorio je u sličnom tonu na Kongresu srpskog ujedinjenja u Čikagu 5. novembra 1991: „Iz oplakivanja gradova koji nisu postradali vidi se ravnodušnost prema hiljadama ljudi koji su pobijeni. Ispada da bi Hitler, da se sklonio u Dubrovnik, bio pod zaštitom UNESCO”.⁷⁶

Predsjednik Udruženja novinara Srbije Slobodan Lazarević pisao je 23. oktobra 1991. posmatračima Evropske zajednice u Dubrovniku da omoguće novinarima „da se uvjere u stvarno stanje Dubrovnika”, naglašavajući da postoje podaci „da su ustaške snage u Dubrovniku već minirale zidine Starog grada”.⁷⁷ Politika je svoje čitaoce obavještavala da su rat u područje Dubrovnika donijeli „hrvatska paravojska, gardisti i crni legionari, međunarodne skitnice i ubice”, a Politika ekspres je izvještaj sa dubrovačkog ratišta u oktobru 1991. naslovila „Dubrovnik čeka oslobođenje”.⁷⁸ S druge strane, reporter NIN-a Stefan Grubač javio se 1. novembra 1991. iz Dubrovnika i izvjestio da nema nikakve štete na Starom gradu i da je laž da je na njega palo hiljade granata. Grubač je, navodno, saznao i da će JNA „učiniti sve da se Dubrovnik preda bez borbi, da ne bi bilo razaranja starih zidina”.⁷⁹

74 Arhiva MKTJ, IT-02-54 slučaj Slobodan Milošević, P569, svjedočenje Ante Markovića, 23. 10. 2003.

75 Arhiva MKTJ, IT-02-54 slučaj Slobodan Milošević, P338.4, pismo Dragutina Zelenovića Vladi RH, 5. 10. 1991.

76 S. Vujović, *Nelagoda od grada*, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priir. N. Popov, Republika, Beograd, 1996, str. 146.

77 B. Vekarić, *Reči i nedela – pozivanje ili podsticanje na ratne zločine u medijima u Srbiji 1991-1992*, Centar za tranzicione procese, Beograd, 2011, str. 175.

78 K. Kurspahić, *Zločin u 19:30 – balkanski mediji u ratu i miru*, Dan Graf, Beograd, 2003, str. 68.

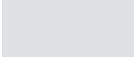
79 S. Grubač, *Ratni mir*, NIN, 1. 11. 1991, str. 13-14.

Još jedna aktivnost dodatno je ukazivala na umiješanost srpskih vlasti u cijelu dubrovačku operaciju, bar kao opravdavanje vojnog poduhvata. Srpski mediji pronašli su grupu ljudi porijeklom iz Dubrovnika koji su u javnosti pokrenuli ideju o stvaranju autonomne dubrovačke oblasti, pompezno nazvane „Dubrovačka republika“. U pitanju je bio, prije svega, nekadašnji tužilac iz Dubrovnika Aleksandar Apolonio, kog su prorežimski mediji predstavljali kao inicijatora cijele ideje.⁸⁰ Ideja nije naišla ni na kakvu podršku na terenu, ali to nije spriječilo medije pod Miloševićevom kontrolom da je s vremena na vrijeme guraju kao jednu od opcija. Pokušano je čak i osnivanje inicijativnog odbora Dubrovačke Republike u okupiranom Cavtatu 24. novembra, uz podršku JNA i crnogorske Narodne stranke i medijsku potporu beogradskih i titogradskih medija, ali je i taj pokušaj neslavno propao.⁸¹

Pokušaji stvaranja autonomne tvorevine na teritoriji Dubrovnika otvaraju i pitanje promjene granica kao motiva za dubrovačku operaciju. U Dubrovniku nije bilo značajnog prisustva Srba, pa nije dolazilo u obzir stvaranje srpske autonomne oblasti kao u drugim djelovima Hrvatske, a vidjeli smo da ni ideje o autonomiji nisu imale veliku podršku. Ipak, o promjeni južne hrvatske granice jeste bilo govora u to doba i to u svim zainteresovanim republikama.

⁸⁰ *Politika*, 25. 11. 1991, 1; *Politika*, 6. 12. 1991, 9; *Politika*, 15. 12. 1991, str. 7.

⁸¹ Snimci iz Cavtata dostupni su u: *Operacija Dubrovnik*, Arhiteh, 2003.

6. Reakcije u Srbiji

Reakcije u srpskoj javnosti tokom opsade Dubrovnika bile su veoma različite. Dok je nacionalistička inteligencija pokušavala da nađe opravdanje ili bar da relativizuje napad, drugi dio javnog mnjenja bio je ozbiljno uzdrman napadom na ovaj grad. Pritom treba imati u vidu da je Dubrovnik godinama bio omiljeno ljetovalište Beograđana (pored Rovinja) i da su veze Beograđana sa Dubrovnikom bile vrlo duboke i svestrane.⁸² Napad na Dubrovnik, u kome nije bilo ni ugroženih Srba, a ni blokirane kasarne, nije mogao da se opravda klasičnom propagandom, pa ga je samim tim srpska javnost teže prihvatila nego napade na druge hrvatske gradove. O raspoloženju srpske javnosti u velikoj mjeri govori i odziv na mobilizaciju koji je bio ispod svih očekivanja.

Antiratni pokret u Srbiji dobio je na zamahu kako se rat u Hrvatskoj rasplamsavao, a Dubrovnik je opet igrao važnu ulogu. Jedne od prvih većih antiratnih demonstracija održane su upravo u znak protesta zbog opsade ovog grada, 5. oktobra 1991. ispred Predsjedništva Srbije. Na protestu su glumci Mirjana Karanović i Rade Šerbedžija otpjevali prvi put pjesmu Neću protiv druga svog, koja će kasnije postati jedan od simbola antiratnog pokreta, a pokrenuto je i potpisivanje peticije za deblokadu Dubrovnika.⁸³ Od 8. oktobra 1991. antiratni aktivisti počinju redovno da se okupljaju ispred Predsjedništva i da svake večeri pale svijeće za poginule. Ubrzo je slična praksa uspostavljena i u Pančevu. Takođe, od oktobra 1991. počinje i antiratni maraton, okupljanje srpskih intelektualaca na skupovima u pozorištu „Duško Radović“, a Žene u crnom 9. oktobra 1991. počinju redovna protestna stajanja na ulici koja su se održala do danas.⁸⁴

Napad na Dubrovnik podstakao je i petoro uglednih srpskih istoričara - Andreja Mitrovića, Simu Ćirkovića, Ljubinku Trgovčević, Mirjanu Živojinović i Ivana Đurića da se obrate javnim pismom zaraćenim stranama 5. oktobra 1991. i zatraže da se prekine sa ratnim dejstvima uz poruku: „Nijedan cilj i nikakve granice nisu vrijedne razaranja onog što smo dužni da ostavimo potomcima“.⁸⁵ Dvoje od njih bili su i akademici, pa je uskoro uslijedio i Apel za mir 18 članova Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU) u kom je pisalo: Ne vjerujemo u svrsishodnost ovog rata. Ne vjerujemo u one koji ga vode. Ne vjerujemo u one koji ga, svjesno ili nesvjesno, potpiruju. Ne vjerujemo

82 Čak je i Aleksandar Ranković, član najužeg partijskog vrha (Politbiroa CK SKJ), ministar unutrašnjih poslova FNRJ i šef Uprave državne bezbjednosti (UDBA), vođa unitarističke struje u Titovo doba i mitska ličnost srpskog nacionalnog pokreta živio u Dubrovniku i tamo umro 1983. godine.

83 Vidi: Antiratni pokret u Srbiji (1991-1999), dostupno na: <https://ratusrbiji.rs/antiratni-pokret-u-srbiji-1991-1999/>. Zanimljivo je da je ovu istu pjesmu sa Šerbedžijom snimila pjevačica Svetlana Ceca Veličković, kasnije udata za paravojnog lidera Željka Ražnatovića Arkana, aktivnog na ratištima u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu, koji je ubijen u Beogradu 2000. godine.

84 Ana Imširović i dr. *Kratka istorija antiratnog otpora u Srbiji 1991-1992*, ŽuC, Beograd, 2013.

85 Ozbiljnost imena natjerala je čak i beogradsku *Politiku* da objavi Apel, doduše sakriven unutar ratno-huškačkog izvještaja sa dubrovačkog ratišta, B. Milošević, *Beli barjak nad Dubrovnikom*, *Politika*, 5. 10. 1991, str. 7.

u pobjede koje vode u nove ratove.⁸⁶ Međutim, rukovodstvo SANU brzo se ogradilo od ovog apela, a istoričari koji su tražili zaštitu za Dubrovnik doživjeli su napad na stranicama režimske Politike. Istoričar umjetnosti Dinko Davidov optužio ih je za napad na JNA i za nezainteresovanost za stradanje srpske kulture baštine, uz poziv da se izvinu vojsci pred dubrovačkim zidinama kojoj su se „nedolično obratili“.⁸⁷ U Srbiji su se čuli glasovi koji su upozoravali na ono što će se dešavati i decenijama kasnije. Vuk Drašković, vođa Srpskog pokreta obnove, pozvao je vođu Srbije Slobodana Miloševića da pristane na uslove iz Haga, da prestane da gura Srbiju u izolaciju i pretvara zemlju u geto bez ijednog saveznika u Evropi i svijetu.⁸⁸

Srpska javnost bila je, kao što se vidi, žestoko podijeljena. Međutim, iako je Miloševićeva vlast imala pod kontrolom gotovo sve medije, kao i državne institucije u savezništvu veoma glasne nacionalističke inteligencije, napad na Dubrovnik nije prošao bez otpora i jedan je od događaja koji su doprinijeli da se građanski otpor i ratu i Miloševićevom režimu iskristališe i omasovi.

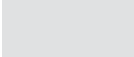
Plakat sa oklopnim transporterom ispred skupštine, koji je rezervista Vladimir Živković vratio sa fronta u Vukovaru nazad do Savezne Skupštine u Beogradu, u znak protesta protiv rata.

Izvor: Radio Slobodna Evropa/Wikimedia Commons

⁸⁶ O. Milosavljević, *Zloupotreba autoriteta nauke*, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. N. Popov, Republika, Beograd, 1996, str. 330.

⁸⁷ D. Davidov, *Istoričari 'branioci' Dubrovnika*, Politika, 9. 10. 1991, str. 14.

⁸⁸ *Journal de Geneve et Gazette de Lausanne*, L'armee décidée à faire capituler Dubrovnik; 3. 11. 1991.

7. Crna Gora uoči i tokom napada na Dubrovnik: mobilizacija, mediji i racionalizacija rata

Tadašnje rukovodstvo Crne Gore podržalo je ratnu politiku Slobodana Miloševića, dok se nacionalistička retorika, posebno izražena u beogradskim medijima prema Slovencima, Hrvatima i Muslimanima, prelila i u Crnu Goru.

Promjenu granica pominjao je i Milo Đukanović, crnogorski premijer, zaključujući u oktobru 1991. da granica sa Hrvatskom „ne može biti ona koju su odredili boljševički kartografi”.⁸⁹ Narodna stranka Novaka Kilibarde govorila je o granicama koje će odrediti „dužina mača“, a protezat će se do Neretve. Mnogi su pominjali bar korekciju granice oko poluostrva Prevlaka, koja je godinama nakon okončanja rata ostala sporno područje.⁹⁰ Među srpskim nacionalistima pominjala se ideja o „osnivanju republike Dubrovnik u sastavu Jugoslavije“, govorilo se o Dubrovniku kao srpskom koliko i hrvatskom gradu, a mitropolit Srpske pravoslavne crkve (SPC) Amfilohije Radović označavao je cijelo dubrovačko primorje kao „bosansko-hercegovačko primorje”.⁹¹ Ipak, najbliže realnosti djelovali su planovi o korekcijama granica kojima bi se riješilo i pitanje Prevlake, ali i pitanje izlaska buduće Republike Srpske na more.⁹² Kako je to godinama kasnije definisao Milo Đukanović, bilo je to vrijeme kada je postojala otvorenost za razgovore o granicama „na svim stranama“, bosanskoj, hrvatskoj, crnogorskoj i srpskoj.⁹³

Kakvi god bili motivi i kasnija opravdanja napada na Dubrovnik, granice su ostale nepromijenjene, a operacija Dubrovnik je zapisana u istoriji kao nesumnjiv agresivni napad srpsko-crnogorskog bloka na susjednu Hrvatsku, koji je za rezultat imao 116 ubijenih civila, oko 194 hrvatskih branilaca i 165 pripadnika JNA iz Crne Gore⁹⁴ i veliku materijalnu štetu nanijetu jednom od najznačajnijih kulturno-istorijskih spomenika u Jugoslaviji. Ljeto 1991. godine u Crnoj Gori proteklo je u mobilizaciji rezervnog sastava pripadnika JNA, i u medijskoj ratnoj histeriji. Ratna propaganda se sastojala od teza koje su se kretale od odbrane jedinstva Jugoslavije do proglašenja Hrvata za agresore i genocidni narod, a Hrvatske za genocidnu tvorevinu. Vremenom je odbrana jugoslovenstva izrazitije dopunjavana velikosrpskim elementima, jasnije su iscrtavane

⁸⁹ *Borba*, 3. 10. 1991, str. 3.

⁹⁰ Vidjeti, na primjer, izjavu tadašnjeg crnogorskog ministra spoljnih poslova Nikole Samardžića o Prevlaci, Arhiva MKTJ, slučaj Milošević IT-02-54, D53.

⁹¹ *Dubrovnik – „Rat za mir“*, prir. Branko Vojičić, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 9-11.

⁹² Ova promjena granica bila je i kasnije predmet brojnih razgovora, vidjeti: Antić Brautović, Julijana. *Prevlaka i istočni dio Konavala u pregovorima o razmjeni teritorija između Hrvatske, Bosne i Hercegovine i SRJ od 1992. do 1996. godine*, Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2018, doktorska disertacija.

⁹³ Izjava Đukanovića dostupna je u dokumentarnom filmu: *Rat za mir*, autor Koča Popović, Nezavisna produkcija Obala, 2004.

⁹⁴ Documenta – Centar za suočavanje sa prošlošću, baza Civilne žrtve rata, Zagreb; „Poslije tri decenije od granatiranja Dubrovnika krajnje je vrijeme za odgovorno suočavanje sa prošlošću“, Akcija za ljudska prava, Centar za građansko obrazovanje, i Documenta – Centar za suočavanje sa prošlošću, 6. 12. 2021.

potencijalne nove granice, a svi protivnici agresivne i vojne odbrane tih ideja su proglašavani izdajnicima i ustašama.⁹⁵

Slijeva nadesno: Momir Bulatović, Slobodan Milošević,
Milo Đukanović, Fotografija: Politika.rs

Iz ovog perioda interesantna su i svjedočanstva iz procesa mobilizacije i opšte pripreme za rat crnogorskog društva, koje su sinhronizovano trajale četiri mjeseca, odnosno od juna do septembra 1991. godine.⁹⁶ Iako nema sumnje u uspjeh mobilizacije, propagande i narativa koji je poslao desetine hiljada crnogorskih rezervista na Dubrovnik, svjedočanstva vojnika govore da

je bilo pitanja „koja se to Jugoslavija brani?“, ali i sumnje u to kako će sredina prihvatiti „izdajnika“ ako dezertira.⁹⁷

Na unutrašnjem planu je u Crnoj Gori do sredine 1991. već izvršena čistka nepodobnih i nelojalnih u državnoj administraciji, ali i u državnim medijskim kućama koje su suštinski držale monopol nad medijskim prostorom.⁹⁸ U medijima se pojačavala nacionalistička retorika, prvo ka Slovencima, da bi njen narativ ubrzo prerastao u antihrvatski i antimuslimanski. Pored toga, od početka 1991. Radio televizija Titograd (kasnije Radio-televizija Crne Gore) i dnevni list Pobjeda pojačavaju kampanju protiv opozicionih političara i aktivista. Kao odgovor, grupa građana i intelektualaca organizovala je protest protiv Pobjede 27. juna 1991. Ovo predstavlja prvi građanski protest u Crnoj Gori, a ubrzo se stvaraju Studentska liga za mir i Građanski odbor za mir koji će biti okosnica antiratne inicijative.⁹⁹

95 Živko M. Andrijašević, *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*, Conteco, 1999.

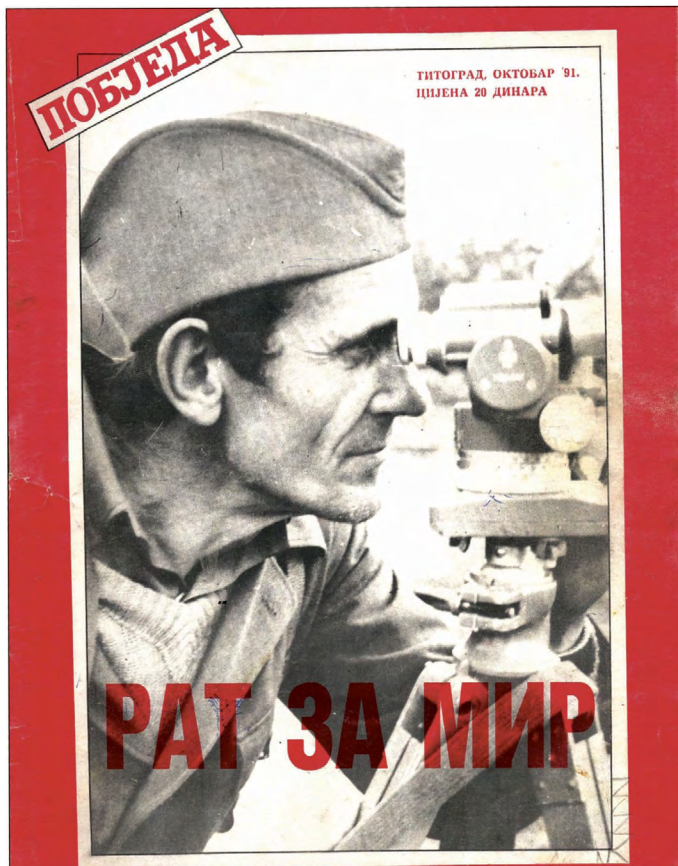
96 Vladimir Jovanović, *Srce tame, Uloga Vlade Crne Gore u ratnoj 1991. godini*, Vijesti, Podgorica, 2011, str. 80-86.

97 Isto.

98 Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore*, CICG, 2006, str. 490.

99 Više o antiratnom pokretu u Crnoj Gori: Nebojša Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91-92*, Matica crnogorska, 2012.

Jedno od najznačajnijih istorijskih svjedočanstava o napadu na Dubrovnik, društvenoj histeriji i medijskoj propagandi, ostao je Pobjedin dodatak „Rat za mir“.¹⁰⁰ Dodatak, koji je izlazio jednom mjesečno od oktobra do decembra, obiluje člancima ratne propagande, izvještavanjima sa fronta, antihrvatskom histerijom, pismima čitalaca, ali i čudnim tezama koje ni do danas nijesu razjašnjene.

Naslovna strana Pobjedinog dodatka „Rat za mir“

Tako je u prvom broju iz oktobra 1991. objavljen naslov Dubrovnik „brane“ Kurdi. U samom članku se navodi da: „Razbijene ustaške horde i razni bjelosvjetski Tuđmanovi plaćenici – među kojima ima Kurda, Bugara, Rumuna, Turaka, Iračana, pa čak i Filipinaca – pružaju posljednji otpor jedinicama JNA i rezervistima koje su stigle nadomak Dubrovnika“. U istom dodatku, Kurdi se pominju šest puta, a u jednom članku novinari RTCG i Pobjede se šale kako su intervjuisali mrtve Kurde.

Isti Kurdi nestaju u sljedećem broju da bi se opet pojavili u jednom članku u decembarskom dodatku. „Ne znamo koliko su naši dojučerašnji „prijatelji“ Kurdi, Rumuni i „predstavnici“ dru-

gih „nesvrstanih“ dobili novca za ovaj posao, ali pouzdano možemo tvrditi da su i dan danas u Dubrovniku, gradu istorijskom, gradu zbog čijih su kamenih zidina ovih dana u svijetu mnogi digli glas“. Nije utvrđeno da li je uopšte bilo plaćenika, pa i Kurda u Dubrovniku i u okolini, kao ni zašto su oni bili tako važni za crnogorsku ratnu propagandu 90-ih.

¹⁰⁰ Kovanica „Rat za mir“ se pripisuje Svetozaru Maroviću, nekadašnjem predsjedniku Državne zajednice Srbija i Crna Gora. Dodaci se mogu naći online na:

<https://arhiva.javniservis.me/wp-content/uploads/2010/10/rat-za-mir-1.pdf>; 2.pdf; 3.pdf

Tokom septembra su u Pobjedi počele da se pojavljuju naznake da bi moglo doći do sukoba. Vrhunac se desio 20. septembra kada je objavljen dramatičan izvještaj da Hrvatska raspoređuje nove snage na granici sa Crnom Gorom, da je situacija zapaljiva i da se sprema napad na kasarnu JNA na Prevlaci.¹⁰¹

U noći između 20. i 21. septembra mobilisane jedinice crnogorskih rezervista ušle su u istočnu Hercegovinu. Apsurdno, 20. septembra je Crna Gora proglašena za ekološku državu.¹⁰²

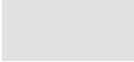
Događaj koji je donekle promijenio situaciju predstavlja slanje vojnika i rezervista iz Crne Gore na front na Baniji u oktobru 1991. Slanje dvije formacije od 1051 vojnika i rezervista izazvalo je bunt i poziv na otpor koji je tada došao čak i iz vrha crnogorske vlasti, uključujući predsjednika Momira Bulatovića i premijera Mila Đukanovića. Nakon odbijanja JNA da vrati te jedinice, vrh crnogorske vlasti je javno pozvao vojnike i rezerviste da napuste položaje.¹⁰³ Otvoreni sukob predstavnika crnogorske vlasti sa predstavnicima JNA, kao i postepen povratak vojnika i rezervista sa dubrovačkog ratišta, počele da ima sve većeg uticaja na javno mnjenje u Crnoj Gori.¹⁰⁴ Generalno, nakon početka pregovora o povlačenju crnogorskih rezervista, stiče se utisak o nesnalaženju crnogorskih vlasti kako da dalje medijski predstave ovu operaciju.

101 Živko M. Andrijašević, *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*, Conteco, 1999.

102 Deklaracija o ekološkoj državi, Skupština Crne Gore, *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 39/91, 27. 9. 1991.

103 Š. Rastoder i N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988-2017*, Knjiga II. Daily Press, Vijesti, 2020, str. 545.

104 U više razgovora koje je autor imao sa dobrovoljcima sa ratišta primijećeno je ponavljanje teze da je po dolasku na ratište nastupilo razočaranje i otrežnjenje od propagande, pogotovo u smislu prijetnje od hiljada nagomilanih hrvatskih vojnika.

8. Reakcije u Crnoj Gori

8.1. Antiratni protesti

Početak ratnih operacija u Dubrovniku doveo je do eskalacije proratnih i antiratnih rasprava u Crnoj Gori. Dok su predstavnici vlasti, ali i velikosrpsko nastrojenih opozicionih partija, ubjeđivali građane da će Crnom Gorom „uskoro teći i Neretva“, građanski dio opozicije i pripadnici manjinskih partija neuspješno su pokušavali sa skupštinske govornice da ubijede građane u suludost događanja.

Dok je trajala ratna histerija, 17. jula 1991. u Titogradu je održan prvi antiratni miting u Jugoslaviji. Pred oko 5000 građana Crne Gore organizatori su se usprotivili fašizaciji društva.

Antiratni protest LSCG, naslovna strana Monitora, februar 1992.

Nosioci protesta bile su partije koje su tada bile u koaliciji sa Savezom reformskih snaga – Liberalni savez Crne Gore, Partija socijalista, Nezavisna organizacija komunista, Stranka nacionalne ravnopravnosti i Demokratska alternativa. Njima se priklonio i Crnogorski PEN centar, Građanski pokret za mir, Studentska liga za mir, Crnogorsko vijeće evropskog pokreta, novoosnovani nezavisni časopisi Monitor i Liberal i drugi. Interesantno, iako su organizatori okupili i partije koje su imale antikomunističke stavove, jer ipak se radilo o periodu nakon pada komunizma, podršku protestu je pružio i dio prvoboraca i narodnih heroja.¹⁰⁵ Sa protesta je crnogorska vlast pozvana da uskrati podršku „velikosrpskoj agresorskoj politici“, da gradi politiku neutralnosti i da se prekine sa antihrvatskom i antimuslimanskom propagandom. Na konferenciji za štampu koja je organizovana šest dana kasnije, organizatori protesta su saopštili

¹⁰⁵ Nebojša Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91-92*, Matica crnogorska, 2012.

da su konstantno trpjeli napade i satanizaciju, ne samo od medija već i od članova crnogorske akademske zajednice.¹⁰⁶

8.2. Diplomatska aktivnost

U sjenci napada na Dubrovnik ostala su istorijska događanja koja su se odigrala u tom periodu, a koja su odlučila deceniju državnopravnog statusa Crne Gore. Naime, dok su borbe u Hrvatskoj dramatično eskalirale, intenzivirana je i međunarodna diplomatska aktivnost.

Evropska zajednica je već u septembru 1991. godine uspostavila mirovnu konferenciju o Jugoslaviji pod predsjedavanjem bivšeg generalnog sekretara NATO (a prije toga britanskog ministra vanjskih poslova) lorda Petera Karingtona. Sljedećeg mjeseca predstavljen je plan koji je predviđao labavi savez suverenih ili nezavisnih republika, zaštitu manjina i moguće posebni status određenih oblasti. Plan je, takođe, isključivao jednostrane promjene granica. Danas se smatra da su se elementi plana koji su bili privlačni hrvatskim Srbima podjednako odnosili i na Albance, pa su samim tim udarali na mehanizam Miloševićevog uspona na vlast. Iz tog razloga se Milošević protivio Karingtonovom planu i u tome očekivao punu podršku Crne Gore.¹⁰⁷

Na iznenađenje mnogih, 18. oktobra na sastanku mirovne konferencije u Hagu, a pošto mu je na kasnoj večernjoj sjednici crnogorski parlament dao ovlašćenje da sam donese odluku, predsjednik Crne Gore Momir Bulatović je prihvatio uslove Karingtonovog plana.

Međutim, prema svjedočenju prisutnih, malo ko je bio uvjeren da će Bulatović izdržati pritisak i ostati pri svom stavu. Nakon jakog političkog i medijskog pritiska iz Beograda, i niza neprijatnih sastanaka, Bulatović je popustio. Srbija i Crna Gora su 30. oktobra predložile amandmane na Karingtonov plan, insistirajući da se unese klauzula kojom bi se preciziralo da Savezna Republika Jugoslavija nastavlja da postoji za one koji ne žele da se otcijepu.¹⁰⁸

Uslijedila je nova inicijativa međunarodne zajednice preko Badinterove arbitražne komisije. Prema nalazima ove komisije, republikama je dato pravo na samoopredjeljenje unutar republičkih granica, granica federalnih jedinica SFRJ i pravo na formiranje

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Silber and Little, str. 194-195.

¹⁰⁸ Isto.

suverenih država tokom procesa odvajanja od savezne države. Na osnovu nalaza Badinterove komisije, međunarodna zajednica je 1992. godine objavila da je Jugoslavija u raspadu i proglasila republičke sporove oko granica irelevantnim, izjavivši da su republičke granice državne.¹⁰⁹

*Demonstranti nose uramljenu fotografiju
Slobodana Miloševića i manju Momira Bulatovića
Fotografija: Bojan Breclj*

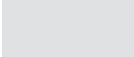
U ovom kontekstu, crnogorsko rukovodstvo, pod pritiskom Beograda i jakih prosrpskih snaga unutar Crne Gore uzdržalo se od težnje ka nezavisnosti. Treba imati u vidu da određeni istoričari smatraju da je opcija nezavisnosti bila i nerealna u datim okolnostima i da je pokretanje takve inicijative moglo dovesti do unutrašnjeg sukoba.¹¹⁰ Kao posljedica ovih dešavanja, Crna Gora je organizovala referendum. Izjašnjavanje, održano 1. marta 1992, organizovano je u periodu nešto dužem od nedjelju dana. Od vremena opredijeljenog za organizaciju, do načina glasanja i očiglednih manipulacija (glasanja na ulici i po automobilima), sve je ukazivalo da uslovi u kojima je referendum organizovan nisu bili demokratski. Pitanje na referendumu je glasilo: „Da li ste za to da Crna Gora, kao suverena Republika, nastavi da živi u zajedničkoj zajednici – Jugoslaviji, potpuno ravnopravno s drugim republikama koje to budu željele?“. Prema objavljenim rezultatima,

na referendum je izašlo 66,04% birača, od kojih je DA zaokružilo 95,94%. Na ovaj način, Crna Gora je jedina od svih ostalih republika na referendumu odlučila da ostane u zajednici sa Srbijom, u novoj državi Saveznoj Republici Jugoslaviji (SRJ). Samo dva mjeseca kasnije, SRJ je zbog učešća u ratovima u okruženju isključena iz međunarodnih organizacija, a uvedene su joj i ekonomske sankcije koje su uništile ekonomiju i Srbije i Crne Gore.¹¹¹

109 A. Pellet, The Opinions of the Badinter Arbitration Committee A Second Breath for the Self-Determination of Peoples, European Journal of International Law, Volume 3, Issue 1, 1992, 178–185, <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.ejil.a035802>

110 Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, Istorija Crne Gore, CICG, 2006, str. 488.

111 Isto.

9. Život u Dubrovniku za vrijeme opsade

Za vrijeme opsade Dubrovnika najteže je bilo onima koji su bili prognani iz svojih domova ili čije su kuće bile uništene. Konavljani su ponekad i na radiju Trebinje mogli čuti kako se traži da se iz Konavala iz neke kuće „nabavi“ video-rekorder. Vode je nestalo na samom početku, tokom prve nedjelje opsade, dolaskom JNA u Komolac. Ljudi su punili kade, no kako je sve potrajalo, kupali su se i na nekim skrivenijim plažama u moru. Mnogima je bilo otkriće da sapun i šampon u moru ne pjene. Pucalo se stalno, pa su se kupali kad je bio mir. Deseti je mjesec 1991. bio topao, ali od novembra pa na dalje u more se više nije moglo. Tekuće vode nije bilo, pa su vatrogasne cisterne redovno opskrbljivale stanovnike. Vatrogasci su dijelili i bidone (kanistre), mada je mnogima bilo teško nositi litre vode do stanova. Neki su koristili automobile, neki „kariolu“.¹¹² Kasnije, nakon što je u Komolcu pogodoeno postrojenje, stale su pumpe i nije bilo vode. Bilo je nešto bunara u gradu, a postojao je i stari vodovod iz doba Dubrovačke Republike, do kojeg je voda dolazila slobodnim padom.

*Fotografija malog vodonoše, 1991.
izložba „Dubrovnik u
Domovinskom ratu 1991.-1995.“
autori: Varina Jurica Turk i Mišo Đuraš**

Nedostatak električne energije se lakše preživio od nemanja vode. Ljudi su tada odlazili na spavanje vrlo rano: nije bilo televizije, nije se moglo kretati. Bilo je baterija, svijeća, ali se najčešće budilo sa svitanjem i spavalo sa zalaskom sunca. Mada je hladnih dana u Dubrovniku malo, a zima je sve do decembra bila podnošljiva, lakše je bilo onima koji su imali peći na drva. Drugi su se grijali na ulje i naftu. Kad je na svetog Nikolu Stari grad napadnut, bilo je veoma hladno.

U hladnjači u Komolcu držano je ono što su građani tada zvali strateškim zalihama hrane. Tamo je bila hladnjača „Dubrovkinje“, preduzeća koje je opštinu opskrbljivalo robom široke potrošnje. Radnici hladnjače su oklopnim transporterom uspjeli sve smrznute piliće prenijeti do hladnjače Hotelsko-turističkog preduzeća Babin kuk na Lapadu. Paleta je bilo puno, pa su svi govorili da će se ljudi pretvoriti u piliće. Povrća je

¹¹² Razgovor s Đivom Đurovićem, 1. 5. 2024.

bilo manje, dolazilo je brodom preko Zelenike. Dućani su radili cijelo vrijeme. Kupovalo se čega je u nekom trenutku bilo, krompira, kupusa. Gladovalo se ipak nije. Najviše i najbolje se jelo prvih dana opsade, kada je nestalo struje, pa su svi trošili zalihe.¹¹³

Radio je bio glavni izvor informacija. Novine, koje su najprije dolazile brodom koji je išao prvo u Zeleniku na pregled JNA, stizale su s nekoliko dana zakašnjenja. Novine su se prodavale poslije podne, jer je „Slobodna Dalmacija“ dolazila brzim gliserima. Dubrovački vjesnik se šapirografirao, na stranici ili dvije. Osim hrvatskih radio stanica, slušali su se uglavnom Radio Trebinje i Radio Herceg Novi. Veći je strah vladao od Trebinjaca i taj se pravac udara na grad i područje opštine najviše posmatrao.

Škole nisu radile. Školska godina nije počela u septembru, već se neprestano odgađala. Djeca bi svako jutro na radiju čekala obavještenje Željka Šikića, predsjednika Izvršnog vijeća opštine Dubrovnik, hoće li biti nastave. U jednom trenutku je škola i počela, samo na dan. Nastava se počela održavati tek poslije Nove 1992. Gimnazijska nastava najprije se održavala na Montovjerni, kod hotela Lero, jer je zgrada škole bila suviše blizu liniji razgraničenja. Svi su uspjeli stati tamo, jer su se razredi smanjili, mnogi su evakuisani. Kada je 15. 1. 1992. priznata Hrvatska, svi su se veselili zbog priznanja, a onda je u proljeće sve prekinuto. Ocjene su zaključivane na osnovu onoga što se do tada ostvarilo. Na jesen, u školskoj godini 1992/1993. nastava je počela normalno. Iznad škole je bila velika jugoslovenska zastava. Nastava je uglavnom bila redovna. Tek povremeno se pucalo, no iz pješačkog oružja.¹¹⁴

Oko Božića 1991. struja i voda ponovo su pušteni i od tada je život bio lakši. Božić je, zapravo, bio velika prekretnica. Tada je u Dubrovnik došao italijanski ratni brod, sa francuskim ministrom Bernardom Kušnerom. „Koncert (koji je organizovan u Gradu, op. T.J.) je barem na tren dao doživljaj normalnog života, a onda opet mrak, tuga“, prisjećao se oficir za vezu s misijom Evropske zajednice Mišo Mihočević.¹¹⁵

113 <https://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/anton-hauswitschka/>; pristupio 23. 3. 2024.

114 Razgovor s Đivom Đurovićem, 1. 5. 2024.

115 <https://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/miso-mihocevic/>; pristupio 1. 5. 2024.

**10. Najteži dani
za Dubrovnik,
novembar–
decembar 1991.**

Odmah po odlasku konvoja „Libertas”, 2. novembra 1991, stanje je počelo da se zaoštrava, a od 8. do 12. novembra Dubrovnik je prolazio najteže trenutke u dotadašnjoj istoriji. Reporter Vedran Benić je 7. novembra za Hrvatsku televiziju javio kako je do tada već bilo oštećeno više objekata nego što ih je stradalo u zemljotresu 1979.¹¹⁶ U Cavtatu je tog dana održan sastanak predstavnika Crvenog krsta iz Trebinja, Herceg Novog i Dubrovnika, koji su razmijenili poruke zarobljenih. Dopusšten je odlazak ekipa da poprave dovode vode i struje u grad.

Američki novinari su izvještavali: „Nijedna strana nije bez krivice u jugoslovenskom građanskom ratu, koji bezumno uništava Hrvatsku. Ali Srbija i njen vođa Slobodan Milošević sada nose najveću krivicu. Granatiranjem Dubrovnika, starog grada okruženog zidinama, narodna armija koju predvode Srbi, pokretana bijesom, prijeti ne samo životima već i nezaštićenom kulturnom dobru. Napad na Dubrovnik pokazuje bestijalnost sukoba. Grad nema vojni značaj, a opet već cijeli mjesec njegovih 60.000 stanovnika nemaju dovoljno hrane ili goriva, a život im je zaštićen tek granitnim zidovima iz XIII vijeka”. Posrednik EZ lord Karington zabrinuto je izjavio „Srba nema u Dubrovniku. Taj grad nikada nije bio dio Srbije, uvijek je bio u Hrvatskoj i napad je posve neopravdan. Sve do ove opsade Dubrovnik je bio glavno mjesto turizma na Jadranu”.¹¹⁷ „Stanovnici grada bili su naivni”, nastavlja komentar američkog dnevnika, „što su vjerovali da će 337 spomenika s UNESCO liste svjetske baštine, zaštititi od napada. Nada je bila uzaludna i Dubrovnik je sada još jedno od mjesta uništeno uglavnom od srpskih granata”.¹¹⁸

Fotografija: Milo Kovač, Muzej Domovinskog rata Dubrovnik

¹¹⁶ Izložba *Dani ponosa herojska obrana Dubrovnika 1991*. (kustosica Varina Jurica Turk).

¹¹⁷ *International Herald Tribune*, Deadline for Serbia, 7. 11. 1991.

¹¹⁸ Ibid.

Jugoslovenska ratna mornarica (JRM) iz Boke blokirala je luke u Dubrovniku i Slanom. Admiral JRM Miodrag Jokić je izjavio kako će JNA „ući u Dubrovnik, ako nam bude naređeno“. Jokić je 9. novembra naredio kompletnu blokadu Dubrovnika s kopna i s mora.¹¹⁹ Tokom novembra, ukupno je poginulo 15 civila i 23 branioca Dubrovnika. U ovom mjesecu, gradsko tkivo je najviše stradalo tokom cijelog rata, iako je samo staro jezgro nešto manje gađano.

U utorak, 12. novembra, Pobjeda je javila kako pripadnici JNA osvajaju „ustaška utvrđenja“ tačku po tačku: „Na Lokrumu oko hiljadu ustaša. Gusti crni dim kulja iz Dubrovnika, a pripadnici JNA tvrde da su to ustaše zapalile automobilske gume“.¹²⁰ Istog je dana u svom dnevniku zapisao polonist sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta, inače neko ko je Dubrovnik dobro poznao kao predavač u Zagrebačkoj slavističkoj školi, koja se u Gradu decenijama održavala: „Crna vojska razara i hotele u koje su se sklonile izbjeglice iz okoline. Dubrovnik privlači zločinitelja svojim ugledom, čara ga, razbuktava u njemu rušilačku strast, čini ga slavnim, smješta ga na naslovne novinske strane, i on, zločinitelj, toj napasti odoljeti ne može. Trebalo je sinoć vidjeti na TV s koliko prividne profesionalne ravnodušnosti, gledajući dolje Grad (dub – gradivo, graditi, grad) sa Žarkovice, oficir komentariše stanje na frontu, a sav u sebi trepti od zadovoljstva. Dubrovnik svojom veličinom veliča i svoje rušitelje“.¹²¹

Dan kasnije, 13. novembra, Njujork Tajms (New York Times) je na naslovnoj stranici objavio kako se „dubrovačka renesansna baština uništava iz dana u dan, komadić po komadić. Dani napada s mora, iz artiljerijskog, tenkovskog, topovskog projektila ostavili su prastare zgrade u ruinama i plamenu“. Potom se nabrajalo što je sve oštećeno, od jevrejske opštine, do hotela.¹²² Pogođen je i hotel Argentina, gdje su EZ izvjestitelji, poginulo je 28 građana u gradu. Razmjere napada bile su takve da je lord Karington, kako su zaključili EZ ministri u Nordvijku u Nizozemskoj, trebalo odmah da otputuje u Jugoslaviju i pokušati da zaustavi vatru.

Beogradska televizija javljala je o odlučnoj bici koja je započela za Dubrovnik, uz objašnjenja armijskih rezervista koji su rekli da više ne žele poštediti Stari grad, koji je postao hrvatsko vojno uporište“.¹²³ Ostaci Predsjedništva SFRJ, koje su do tada napustili

119 Tužilac protiv Pavla Strugara, presuda IT-01-42-T, 31. 1. 2005, str. 58.

120 *Pobjeda*, Rat za mir, 12. novembar 1991.

121 Z. Malić, dnevnik 2019:221.

122 *International Herald Tribune*, Destruction in Dubrovnik; Rocket Attacks Devastate Port in Dubrovnik; November 13, 1991.

123 *Journal de Genève et Gazette de Lausanne*, Les observateurs de la CEE partis, Dubrovnik s'enforce dans la guerre; STR. E. Dentan; 13 novembre 1991.

predstavnici svih republika osim Srbije, pokrajina i Crne Gore, treba da proglase mobilizaciju i ratno stanje, zahtijevao je potpredsjednik tog krnjeg tijela Branko Kostić.

Međunarodna osuda već je bila velika. Douglas Herd, britanski ministar vanjskih poslova, oštro je osudio bombardovanje Grada. Njegov srbijanski kolega Vlatko Jovanović, odgovorio je da „Srbija nema nadzor nad Armijom.“¹²⁴

Vjerovatno najteži dan u ukupnoj istoriji grada, koji je imao velike zidine, ali nije bio često napadan, bio je petak, 6. decembar 1991. Višecjevni bacači i mornarica napali su utvrđenje na Srđu. „Napad je počeo u 5.50 iz smjera Bosanke i Strinčjere, pod zapovjedništvom kapetana Vladimira Kovačevića Ramba i njegove 472. motorizovane brigade iz Trebinja. Vojnici JNA uspjeli su da dođu na plato ispred tvrđave Imperijal, popeli su se na krov. U isto su vrijeme trajali napadi na Sustjepan i prema hotelu Belvedere. „Naši su bili u Tvrđavi. S krova ne mogu unutra jer su vrata paljbom blokirana. Mi smo s nekih položaja Hladnica, Bogošća park, Montovjerna, paljbeno djelovali po našima, ali smo ih upozoravali da se maknu od prozora. Tako smo i tukli. Kako s druge strane padaju mine, a ne znamo pogađamo li. Pitao sam kako je ... odlično, ima ih toliko da ne možete promašiti i tako smo nastavili do 11h. Tada su se povukli“, sjećao se Nojko Marinović.¹²⁵ Iako je to trebalo da bude trijumfalni udar, koji je trebalo da preokrene pregovore i psihološki slomi odbranu, sve se završilo s udarima na Stari grad na koji je palo 600 topničkih projektila, ubijeno je više civila i vojnika ZNG i Stanice javne policije Dubrovnik, i napravljena je velika šteta Starom gradu.

Tog 6. decembra poginulo je 19 civila na širem području Dubrovnika, dvojica unutar zidina Starog grada, devetnaestogodišnji pomoćnik u trgovini Tonči Skočko i dvadesetdvogodišnji fotograf Pavo Urban.¹²⁶ Još dvojica Dubrovčana zadobila su teške tjelesne povrede.¹²⁷ Tog dana je JNA granatiranjem uništila ili znatno oštetila 52 građevine u Starom gradu.¹²⁸

124 Isto.

125 <https://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/nojko-marinovic/>, pristupio 23. 3. 2024.

126 Za svih 19, vidi tekst „How people died under siege in Dubrovnik“, Centar za tranzicijsku pravdu SENSE, Hag, 23. 2. 2004. o svjedočenju patologa Đorđa Ciganovića. Za dvojicu stradalih u Starom gradu, vidi presudu u predmetu *Tužilac protiv Pavla Strugara*, Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (Haški tribunal), 31. 1. 2005, str. 243-250, 251-259, 270-276, 461.

127 Ibid, str. 270-276, 461.

128 Ibid, str. 318.

11. Posljedice rata

Kraj rata u Hrvatskoj 1995. i udaljšavanje Crne Gore od politike Slobodana Miloševića nakon 1996, dovelo je do postepenog otopljanja odnosa između Hrvatske i Crne Gore. Međutim, okončanjem ratnih operacija na području Dubrovnika nijesu okončani i problemi koje je ovaj sukob izazvao. Dubrovačko područje, pored civilnih ųrtava i materijalnih razaranja, bilo je temeljno opljačkano, a zvanično povlačenje JNA s teritorije Hrvatske do kraja 1992. godine nije značilo i mir za građane Dubrovnika i okoline. Naime, to područje je povremeno granatirano iz okoline Trebinja sve do ljeta 1995. godine.

U operacijama na dubrovačkom i hercegovačkom ratištu poginulo je 165 vojnika iz Crne Gore, dok je status ratnih invalida dobilo 236 osoba.¹²⁹

Skoro godinu dana nakon početka agresije Crne Gore na Hrvatsku, 6. oktobra 1992, Savjet bezbjednosti UN je donio Rezoluciju 779 o demilitarizaciji Prevlake.¹³⁰ Iako je saobraćajna komunikacija između Hrvatske i Crne Gore normalizovana do 1999, Prevlaka je sporazumno prešla pod punu jurisdikciju Hrvatske tek 2002.¹³¹ Iako je pitanje teritorije Prevlake riješeno, ostao je spor oko granice na moru. Vlade dvije države su 2008. pristupile pronalaženju trajnog rješenja, pokušavajući i kroz Komisiju za razgraničenje.

*Pavle Strugar
Izvor: Haški tribunal*

¹²⁹ ų. Andrijašević, ų. Rastoder, Istorija Crne Gore, CICG, 2006, str. 490.

¹³⁰ Rezolucija 779, UN Savjet bezbjednosti, 6. 10. 1992, dostupno na: <http://unscr.com/en/resolutions/doc/779>

¹³¹ Povlačenje granica, portal NIN, 19. 12. 2002, dostupno na: <https://www.nin.rs/2002-12/19/26470.html>

Ova Komisija se, međutim, posljednji put sastala 2015, i pored više konstatacija Evropske komisije da nema napretka u procesu razgraničenja sa Hrvatskom.¹³²

Pored međudržavnih i graničnih problema, napad na Dubrovnik je ostavio i brojna pitanja odgovornosti za ratne zločine. Haški tribunal je osudio samo dvojicu članova komande JNA za ratne zločine izvršene prilikom napada na Dubrovnik - generala Pavla Strugara i njemu podređenog komandanta Miodraga Jokića. Pred tim tribunalom su bila optužena još dvojica, penzionisani admiral JNA Milan Zec, koji je 2002. oslobođen optužbi, i kapetan I klase JNA Vladimir Kovačević-Rambo, koji je 2004. godine „privremeno“ pušten na slobodu zbog liječenja.¹³³

Do danas u Crnoj Gori nema optužnica protiv bilo koga zbog ratnih zločina izvršenih prilikom opsade dubrovačkog područja (od 1. oktobra 1991. do kraja juna 1992), iako su njeni zvaničnici javno prihvatili odgovornost za štetu bar od organizovane pljačke u kojoj su učestvovali crnogorski državljani.

General Strugar se dobrovoljno predao Haškom tribunalu u decembru 2001, a na privremenoj slobodi je bio do decembra 2003. On je u januaru 2005. osuđen na osam godina zatvora zbog granatiranja dubrovačkog Starog grada 6. decembra 1991, sa položaja Druge operativne grupe JNA kojom je zapovijedao. Prethodno je krivicu za taj napad pred Tribunalom priznao viceadmiral Miodrag Jokić, tadašnji komandant Vojnopomorskog sektora Boka, koji je Strugaru bio podređen. Jokić je osuđen na sedam godina zatvora, a zatim je i svjedočio protiv Strugara. I poslije izricanja prvostepene presude Strugar je iz zdravstvenih razloga privremeno pušten na slobodu, u Crnu Goru. Odatle se žalio na presudu. Haški Tribunal ga je 17. jula 2008. pravosnažno osudio na sedam i po godina zatvora, umanjivši mu prvostepenu kaznu za pola godine.¹³⁴ Osuđen je za napade na civile, za uništavanje ili hotimično nanošenje štete ustanovama namijenjenim religiji, dobrotvornim svrhama i obrazovanju, umjetnosti i nauci, istorijskim spomenicima i umjetničkim i naučnim djelima, pustošenje koje nije opravdano vojnom nuždom, kao i za protivpravne napade na civilne objekte (kršenje zakona i običaja ratovanja).¹³⁵

132 *Osam godina se ne rješava pitanje granice Hrvatske i Crne Gore*, portal Al Jazeera, 5. 9. 2023, dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2023/9/5/osam-godina-se-ne-rjesava-pitanje-granice-hrvatske-i-crne-gore>

133 B. Ivanišević, T. Gorjanc Prelević, *Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori (2009-2015)*, HRA, Podgorica, 2016, str. 11, dostupno na: <https://www.hraction.org/wp-content/uploads/2017/05/Sudjenja-za-ratne-zlocine-u-Crnoj-Gori-2009-2015-1.pdf>

134 *Podaci o predmetu „Dubrovnik“ (IT-01-42), Pavle Strugar*, MKSJ, dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/strugar/cis/bcs/cis_strugar_bcs_1.pdf

135 Isto.

Nesporna je komandna uloga tadašnjeg crnogorskog vojnog i političkog vrha, prije svega pokojnog Momira Bulatovića, bivšeg predsjednika Predsjedništva Crne Gore (decembar 1990 – decembar 1992), koji je bio nadležan za donošenje odluke o upotrebi Teritorijalne odbrane Crne Gore – najmasovnije komponente 2. operativne grupe JNA sastavljene od mobilisanih crnogorskih rezervista u napadu na Dubrovnik.¹³⁶ Bulatović je donio naredbu i o mobilizaciji Posebne jedinice milicije koja je učestvovala u operacijama „čišćenja“ na dubrovačkom ratištu.¹³⁷ Do danas nije istraženo da li je neko od starješina ili pripadnika tih vojno-policijskih formacija odgovoran za ratne zločine.

Na kraju 2025. godine crnogorsko Specijalno državno tužilaštvo izviđalo je tri prijave navodnih zločina na dubrovačkom ratištu.¹³⁸ Prvi slučaj, u kome izviđaj traje već četrnaest godina, tiče se ubistva civila u Zvekovici, u blizini dubrovačkog aerodroma, 7. oktobra 1991. Postupak se vodi protiv NN lica – pripadnika JNA, zbog sumnje na izvršenje ratnog zločina protiv civilnog stanovništva. Prema navodima iz Republike Hrvatske, pripadnici JNA ubili su osobu srpske nacionalnosti ispred njene kuće. Nakon događaja, u medijima, uključujući i RTCG, objavljeno je da je žrtva zapravo bila stranac, Kurd, koji je navodno došao da se bori na strani ZNG protiv JNA.¹³⁹

Drugi slučaj, kojim se crnogorski istražni organi bave gotovo deceniju, odnosi se na oružani sukob na području Čepikuća, Ivanjice, Osojnika i Graba, između JNA i ZNG kada su u kontekstu napada na Dubrovnik na hrvatskoj teritoriji stradala 24 pripadnika JNA.¹⁴⁰

136 *Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori (2009-2015)*, op. cit, str. 11.

137 U dokumentarnom filmu „Attack on Dubrovnik: Rat za mir“, autora Koče Pavlovića, produkcijska kuća Obala, iz 2004, prikazana je izjava iz oktobra 1991. Milisava Markovića, pomoćnika ministra unutrašnjih poslova Vlade Crne Gore za Službu javne bezbjednosti, o oružanim akcijama crnogorske policije na dubrovačkom ratištu: „Jedinice MUP-a u okviru Teritorijalne odbrane Crne Gore rade na čišćenju terena u prigraničnom pojasu već nekoliko dana“, minutaža 38:38. MUP se nalazio u sastavu Vlade premijera Mila Đukanovića. Snage MUP-a Crne Gore na dubrovačkom ratištu su mobilisane na osnovu Naredbe predsjednika Predsjedništva Momira Bulatovića str. pov. br. 01–14 od 1. 10. 1991. o mobilizaciji Posebne jedinice milicije ojačane pješadijske čete Titograd.

138 B. Malović, *Procesuiranje ratnih zločina u Crnoj Gori 2023-2024*, HRA, Podgorica, 2025, dostupno na: <https://www.hracion.org/wp-content/uploads/2023/02/Primjena-strategije-single-page-MNE.pdf>

139 Isto, str. 20-21.

140 Isto, str. 21-23.

Jedina istraga koja je pokrenuta za zločine povezane sa dubrovačkim ratištem, pokrenuta je u junu 2024. protiv Milivoja Katnića, nekadašnjeg crnogorskog glavnog specijalnog tužioca, zbog navodnog zlostavljanja civila u Cavtatu.¹⁴¹

Takođe, pred Županijskim sudom u Splitu se na kraju 2025. godine nalazio i predmet protiv 10 oficira bivše JNA koji su u Hrvatskoj optuženi još 2009, jer tokom agresije na područje Dubrovnika 1991. i 1992. godine nijesu spriječili ponašanje svojih jedinica suprotno Ženevskim konvencijama.¹⁴² Od te deseterice, dvojica optuženih su iz Crne Gore, Vladimir Kovačević-Rambo, rodом iz Nikšića, koji živi u Beogradu, i Radovan Komar, iz Podgorice.¹⁴³

Što se tiče suđenja pred crnogorskim sudovima, ključni slučaj povezan sa dubrovačkim ratištem je logor Morinj. Tokom agresije vojske bivše Jugoslavije i crnogorskih rezervista na Konavle i Dubrovnik 1991. godine, sa ovog područja su privođeni i zatvarani muškarci civili i ratni zarobljenici hrvatske nacionalnosti. Za potrebe zatvaranja ovih osoba, JNA je stari vojni magacin, napravljen tridesetih godina prošlog vijeka, pretvorila u Sabirni centar Morinj. U njemu je od oktobra 1991. do avgusta 1992. bilo zatvoreno i zlostavljano 270 osoba.

Za 145 državljana Hrvatske i BiH, koji su bili ratni zarobljenici u Morinju, država Crna Gora je na osnovu tužbi isplatila oko 1,4 miliona eura odštete. Za mučenja u Morinju četiri osobe su osuđene na zatvorske kazne u trajanju od dvije do četiri godine.¹⁴⁴ Proces vođenja istrage i suđenja, kao i rezultat procesa u slučaju Morinj, naišao je na velike kritike u Crnoj Gori.¹⁴⁵ Smatra se da je tužilaštvo propustilo da zločine u logoru Morinj tretira kao organizovani sistem zlostavljanja zatvorenika i da za takvo zlostavljanje optuži osobe koje su bile nadređene neposrednim izvršiocima, te da je pravosudni sistem u Crnoj Gori u procesuiranju zločina u logoru Morinj pristupio bitno drugačije nego što je to činio Haški tribunal i da su izvršioci dobili neprimjereno male kazne.¹⁴⁶

141 Naredbom o sprovođenju istrage Milivoje Katnić se tereti da je, na području Cavtata, Republika Hrvatska, kao oficir JNA, suprotno odredbama IV Ženevske konvencije o zaštiti građanskih lica za vrijeme rata i Dopunskog protokola iz Ženevske konvencije, postupao nečovječno prema pojedinim civilima hrvatske nacionalnosti, tako što ih je napadao, mučio, tjelesno povređivao, vrijeđao ljudsko dostojanstvo i vršio nasilje nad njihovim mentalnim blagostanjem. SDT nije predočilo druge pojedinosti o sprovođenju istrage, koja do septembra 2025. godine nije završena. Vidi: *Procesuiranje ratnih zločina u Crnoj Gori 2023-2024*, op. cit, str. 18.

142 Isto, str. 43-44.

143 Odgovor Županijskog suda u Splitu na zahtjev HRA za slobodan pristup informacijama br. 26 Su i-25/2022 od 21. 11. 2022.

144 Presuda Višeg suda u Podgorici Ks. br. 19/12 od 31. 7. 2023. godine.

145 *Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori (2009-2015)*, op. cit, str. 19-22.

146 Isto.

Ključni događaj u otopljanju odnosa između dvije bivše jugoslovenske republike desio se 24. juna 2000. Crnogorski predsjednik Milo Đukanović izvinio se hrvatskom narodu zbog učešća Crnogoraca u agresiji na dubrovačko područje 1991. i 1992. godine. „Ovu priliku želim iskoristiti da u svoje ime i u ime građana Crne Gore, posebno onih građana koji dijele moja moralna i šira politička uvjerenja, uputim iskreno žaljenje svim građanima Republike Hrvatske, posebno Dubrovnika i Dubrovačko-neretvanske županije, za svu bol, sva stradanja i sve materijalne gubitke koje im je nanio bilo koji predstavnik Crne Gore u sastavu JNA u tim tragičnim događajima“, izjavio je Đukanović u Cavtatu nakon susreta sa hrvatskim predsjednikom Stjepanom Mesićem.¹⁴⁷ Dodatno, Crna Gora je isplatila 375.000 eura kao kompenzaciju za pljačku stoke u ovoj oblasti. Iako postoje procjene da je šteta bila znatno veća, i do 35 miliona eura, vremenom je Hrvatska tiho odustala od zahtjeva za isplatu finansijske kompenzacije.¹⁴⁸ Međutim, u kontekstu pregovora sa Crnom Gorom o rješavanju bilateralnih pitanja koja su dovela do toga da Hrvatska spriječi zatvaranje poglavlja o vanjskoj politici u pregovorima Evropske unije sa Crnom Gorom, postavio se zahtjev za isplatom čak 17 miliona eura na ime štete nanijete hrvatskim logorašima u Morinju, bez navođenja konkretnog osnova.¹⁴⁹ Istovremeno, hrvatske i crnogorske nevladine organizacije zajednički nastoje da ostvare pravdu i za stradale crnogorske ratne zarobljenike koji su bili zatočeni i zlostavljani u Lori.¹⁵⁰

147 *Približavanje Crne Gore i Hrvatske*, IWPR Balkans, 4. 7. 2000.

148 *Hrvatska odustaje od zahtjeva da joj Crna Gora isplati ratnu odštetu*, portal Klix, 5. 3. 2007.

149 *Osnova nema, ali ga mogu smisliti: Ima li pravne mogućnosti za novo novčano obeštećenje logoraša iz Morinja*, portal Vijesti, 20. 9. 2025.

150 Prvi javno poznat korak hrvatskog tužilaštva u ovom izviđaju u posljednjih 12 godina dogodio se u oktobru 2024. godine, kada je zamolnicom Hrvatske zatraženo saslušanje bivšeg logoraša Veselina Bojovića, koji je svjedočio mučenju Crnogoraca u Lori i koji je i sam tamo preživio torturu. Prekretnicu u istrazi donio je dokumentarni film *Zlo proljeće '92* RTV Nikšić, koji su HRA i Documenta u novembru 2023. dostavile ŽDOS, uz analizu dostupnih podataka i spiskom potencijalnih svjedoka i žrtava, koji upravo govori o stradanju nikšićko-šavničke i barske grupe. U martu 2024. predstavnice HRA i Documente sastale su se sa ŽDOS gdje su obaviještene da tužilaštvo četiri mjeseca nije pristupilo dostavljenom materijalu iz tehničkih razloga. Nakon sastanka, ŽDOS je dostavljen CD sa kompletnim dokumentarnim materijalom. Nakon pregleda filma, zamjenica Županijske državne odvjetnice Rene Laura proslijedila je snimak policiji, koja je potom sastavila izvještaj o izjavama koje ukazuju na zločine nad ratnim zarobljenicima. Na osnovu toga, državna odvjetnica Laura je podnijela zamolnicu za međunarodnu pravnu pomoć, tražeći saslušanje svjedoka u Crnoj Gori, koje se u međuvremenu i dogodilo. Vidi: *Hrvatsko tužilaštvo da pokaže ozbiljnost u istraživanju stradanja nikšićko-šavničke grupe*, HRA, 25. 6. 2024, i *Prekretnica u istrazi zločina nad ratnim zarobljenicima iz Crne Gore u Lori – saslušanje Veselina Bojovića*, HRA, 13. 2. 2025.

Priča o ratnim sukobima sa sobom često nosi i herojske primjere otpora. Ali ne samo otpora napadnutih i ugroženih, već i otpora onih u redovima agresora koji se suprotstavljaju zločinu. Jedna od prvih žrtava napada na Dubrovnik je kontraadmiral Krsto L. Đurović. Oficir JNA koji se energično suprotstavljao bilo kakvom granatiranju ostao je upamćen po izjavi koju je saopštio gradonačelniku Dubrovnika Petru Poljaniću: „Dok sam zapovjednik, možeš biti siguran da nijedna granata na Dubrovnik pasti neće“.¹⁵¹

Đurović je poginuo pod nerazjašnjenim okolnostima u padu helikoptera 5. oktobra 1991. Dok hrvatski oficiri tvrde da je helikopter oboren od stane PVO JNA, sumnje je dodatno podgrijao bivši predsjednik Crne Gore Momir Bulatović, izjavivši da je obaranje helikoptera najvjerojatnije posljedica „tragične greške“ i da se radilo o „prijateljskoj vatri“.¹⁵²

Pored Krsta Đurovića, ime još jednog Crnogorca veže se za otpor ratnoj histeriji 1991. godine. Kontraadmiral Vladimir Barović ostao je upamćen po riječima: „Ovdje neće biti razaranja dok sam ja zapovjednik, a ako ipak budem prisiljen narediti razaranja Pule i Istre, mene tada više neće biti“.¹⁵³ Ove riječi zajedno sa rečenicom iz njegovog oproštajnog pisma „Crnogorci ne mogu da se bore i uništavaju narod koji im ništa nije skrivio“ uklesane su na spomen ploču s njegovim imenom koja je postavljena 2022. godine na hrvatskom ostrvu Vis.¹⁵⁴ Barović je pod nejasnim okolnostima izvršio samoubistvo na Visu 29. septembra 1991.¹⁵⁵ Predsjednik Crne Gore Filip Vujanović je 2016. godine posthumno odlikovao za hrabrost admirala Barovića, na inicijativu NVO Građanska alijansa. Njegova porodica nije primila taj orden, već tadašnji komandant mornarice Vojske Crne Gore.¹⁵⁶

151 *Kako je poginuo admiral Krsto Đurović koji je odbio granatirati Dubrovnik?*, portal Al Jazeera, 10. 12. 2022.

152 Momir Bulatović, *Pravila ćutanja*, Narodna knjiga & Alfa, Beograd, 2004. str 48.

153 Baroviću je zbog ovih riječi 2023. godine posthumno dodjeljena Povelja „Počasni građanin Grada Pule“, u kojoj se navodi: „Metak koji je spasio Pulu, odnio je život izuzetnog čovjeka. Ima više vrsta heroja, a Vladimir Barović je heroj srca, razuma, hrabrosti i heroj grada Pule!“, *Odluka o dodjeli Povelje „Počasni građanin Grada Pule“ 2023. godine*, Gradsko vijeće Grada Pule, br. 024-03/23-01/49.

154 Krivokapić: *Barović kao Crnogorac odbranio čojstvo i junaštvo*, Vlada Crne Gore, 13. 9. 2022.

155 *Admiralu Baroviću otkrivena spomen-ploča na Visu: „Čast stavio ispred naredbe“*, portal Vijesti, 12. 9. 2022.

156 *Uspomena na Vladimira Barović: Admiral koji je čojstvo branio životom*, HRA, 29. 9. 2023.

Prvi put poslije 30 godina od napada na Dubrovnik, u oktobru 2021. godine, državni zvaničnici Crne Gore i Hrvatske zajedno su položili vjenac na mjesto na kome se nalazio logor Morinj.¹⁵⁷ Naredne godine su zvaničnici dvije države na tom mjestu otkrili kontroverznu spomen ploču s natpisom koji osuđuje velikosrpsku agresiju na Hrvatsku, čime je zanemarena odgovornost crnogorske vlasti za ravnopravno učešće sa Srbijom u napadu na Dubrovnik 1991.¹⁵⁸

157 Prvi put u 30 godina: Delegacije Crne Gore i Hrvatske položile vijenac na ulaz u logor Morinj, portal Vijesti, 3. 10. 2021.

158 Otkrivena spomen ploča u Morinju: Zločini počinjeni da bi se osramotili ime i duh Crne Gore, portal Pobjeda, 10. 10. 2022.

